

આપાદ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધોર,
 તેજ આંધ્યા તરવરે, મધુરા બોલે મોર.
 મધુરા બોલે મોર રે મીઠા
 ધણમણ સાજણ સપના દોષ
 'તમાચી સુમરા, રીસાણી દેશને મનાવે મોર
 આપાદ વરસે એલીએ ગાજવીજ ધમધોર.

જાગૃતી : અંબાલા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૯-૨૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શ્રીગુણીતો

વિષય સ્ત્રી ૩ : ૨૫૪ : ૨

ઋતુ ગીતો

૧૪૯૨૨

સંપાદક : અવેરથંદ મેઘાણી

પહેલી આવૃત્તિ ૧૦૦૦ : સંવત ૧૯૮૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ રોઠ : સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર : ૬૧
હીમત બાર આગા

નિવેદન

લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યને માત્ર રંજનની વસ્તુ ન રહેવા દેતાં અભ્યાસ-રસની નક્કર ભૂમિકા પર મૂકવાના હમેશાં યથાશક્તિ પ્રયત્નો થતા જ આવે છે.

‘ઋતુગીતો’ એ અભ્યાસને માર્ગે એક ડગલું આગળ માંડે છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સર્વદેશીયત્વ અને વિવેકની વાટ દેખાડતા ઉભેલા શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, વિજયરાય વૈદ્ય, રસિકલાલ પરીખ, ધુમકેતુ, પરમાનંદ કાપડીઆ આદિ મિત્રોની સહાયનો લાભ ઉઠાવ્યો છે. તેઓનો હું ઋણી છું.

ચારણી ગીતો બદલ કવિરાજ પીંગળસીભાઈ, ઠારણભાઈ, દુલા ભગત વગેરેનો આભાર માનું છું. તેઓની સહાય છતાં કેટલેક ઠેકાણે સ્પષ્ટ અર્થ સમજાયા નથી.

સ્ત્રીઓનાં ઋતુગીતો રઢીઆળી રાત ભા. ૩ માં અસાધ્યતાં મૂકાઈ ગયાં છે તેથી તેની પુનરુક્તિ અત્રે નથી કરી.

આવા જ પ્રકારની શુદ્ધ અભ્યાસદષ્ટિએ ‘રણુ-ગીતો’ અને ‘ગોપજનોની ગીતકથાઓ’ નામે બે સંગ્રહો તૈયાર થાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર

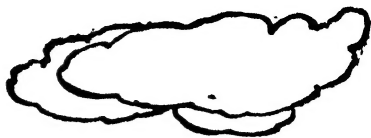
૧૯૮૫ : આપાદ : ૫૬ : ૧૦

}

સંપાદક

સાંકળિયું

	પાના
૧. પ્રવેશક	૧-૩૨
૨ શાંત્રાકૃષ્ણની આરંભાસી	
(૧) કહે રાધા ઠાનને	૧-૮
(૨) વજ્ર માધા આવણાં	૯-૧૮
(૩) ગોપુળ આવે ગિરધારી	૧૮-૨૫
૩ મિત્રવિરહના મરશીઆ	
(૪) સતણ-વાસણ સંભરે	૨૭-૩૬
(૫) ધરણસર માતરધણી	૩૭-૪૨
(૬) સકળ સાંગણ સંભરે	૪૩-૪૮
(૭) સંભરિયા	૪૯-૫૩
૪ સભારંજન	
(૯) ઋતુશોભા	૫૪-૬૨
(૧૦) મેઘ-સેના	૬૨(ક)-૬૨(ધ)
૫ લોકગીતામાં ઋતુગીતા	
(૧૧) માડીગમ્યાને આશિષ	૬૪-૬૬
(૧૨) આણાં મેલળે	૬૬-૬૯
(૧૩) માડીગમ્યાને આણાં	૬૯-૭૩
(૧૪) બેનડી રુવે પરદેશ	૭૪-૭૬
(૧૫) સરામણ આવે રે	૭૬-૭૯
૬ ઋતુનું દોહાસાહિત્ય	
(૧૬) મેઘ-ઉજળીની આરંભાસી	૮૦-૮૩
(૧૭) ઓઢા-હોથલના દોહા	૮૪-૮૫
(૧૮) પ્રાસ્તાવિક દોહા	૮૫-૮૮
૭ ઇતર પ્રાંતોની આરંભાસી	
(૧૯) પંજાબી આરંભાસી	૮૯-૯૨
(૨૦) હિન્દી આરંભાસી	૯૩-૯૫
(૨૧) બંગાળી આરંભાસી	૯૫-૯૮

વરસજે વરસજે હો મેઢુલા ! દાદાજીને દેશ
જેઃ ને માડીનો જાયો હજી ખેડે.

ભીંજેભીંજે હો બાંધવ મારા ! માથાનો પેચ
ભાલજનો ભીંજે રે ચૂડો વળી ચુંદડી

ભીંજે ભીંજે હો બાંધવ મારા ! રેશમીઆળી દોર,
ગીંગો ને ભીંજે રે તારો પારણે

નીપજે નીપજે હો બાંધવ મારા ! ડોડાળી જીવાર,
તારે ને વાંચોડાં સાચાં મોતી નીપજે !

મુધારણે

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧	હંદ દોમળીઆ	: હંદ સારમી
૩	૭	‘ક્રક તારાં’	: કે કતારાં
૪	૧	જાદ્રવ	: જાદવ
„	૩	મુને	: મને
„	૧૫	મજ માવે મોહીએ	: મજ જાવે માળીએ
„	૧૬	શામ શેણે સંભરે	: શામ શયણે સંભરે
૬	૧૦	પોષે જહેલા	: પોષે પહેલા
૭	૧૭	શામ સુરંગા	: શામ રંગા
૨૨	૧	વૈશાખે વદદળ	: વૈશાખે વદળ
૩૨	૨૦	અલીરાજની	: અક્ષિરાજના યત્ત
		વિધિ મુજબ	જેવો
૬૪	૭	આવાજ રે દેશ	: આવાજરે દેશ

પ્રવેશક

ઋતુકાવ્યની પ્રાચીનતા

ઋતુ-સૌંદર્યનું દર્શન અને તેમાંથી થતું ઋતુ-ગાનનું સ્વર્ણન, એ આપણા દેશમાં આજકાલની વાત નથી, વેદકાલ જેટલી નૂની છે. વેદનું સાહિત્ય તેો સારું એ પ્રકૃતિનાં ગુણગાનથી છવાયું છે. એમાં ઋતુઓની રમ્યતા ઠેરઠેર અંકિત થઈ છે, અને ઋતુઓનો સીધો-ઘડોળ અથર્વ વેદ કા.-૧૨, સૂ. ૧ ની અંદર આ રીતે થયો છે :

“ હે ભૂમિ ! તારી ઋતુઓ, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્, હેમંત, શિશિર, વસંત, વિહિત વર્ષો અને અહોરાત્રિ, હે પૃથ્વી ! અમને દૂઝો. ” [પૃથ્વી સૂક્ત : શ્લોક ૩૬]

વેદમાં ‘પર્જન્ય’ અર્થાત્ જળદેવતાનું જે આવાહન છે, તે પણ heroic and devotional element-શૌર્ય અને ભક્તિના તત્ત્વથી ભરપૂર છે. વર્ષા ઋતુના મેધને નિહાળી ઋષિઓએ ખુલ્લું સ્વરે સરિતાતટો ને વનજંગલો ગાનવ્યાં કે

“ રથીની જેમ ચાલુક વડે અપ્પેને મારતો વર્ષા દૂતોને પ્રગટ કરે છે : દરથી સિંહની ગર્જના ઉંચી ચઢે છે-જ્યારે પર્જન્ય આકાશને વરસાદ વાળું કરે છે.

x x x x

“ પવનો વાય છે, વીજળીઓ પડે છે, ઔષધિઓ ઉંચી જાય છે, આકાશ પુષ્ટ થાય છે, સમગ્ર ભુવનને માટે અન્ન પેદા થાય છે—જ્યારે પર્જન્ય વીર્યથી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરે છે.” [ઋગ્વેદ મં. ૫ : સુ. ૮૩]

એ વગેરે સૂક્તો વેદ સમયનાં લોકોની ઋતુસરવો પ્રતિની દષ્ટિ બતાવે છે.

તે પછી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શોધીએ તો કાલિદાસનાં મેઘદૂત અને ઋતુસંહાર તેમજ રઘુવંશના હમા સર્ગનું ઋતુવર્ણન : કુંભારસંભવનો ત્રીજો સર્ગ : માધના 'શિશુપાલ-વધ' કાવ્યમાં રવતક પહાડ પર કૃષ્ણવદ્ધે પડાવ નાખવાને સમયે એક સામટી છયે ઋતુએ ઉતરીને એમના રવાગત કથાનું વર્ણન : 'કિરાતાભૂતનીય'માં ચોથો સર્ગ શરદ-વર્ણન : એ પ્રમાણે ઋતુ-ગાથાઓ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ મહાકાવ્યમાં તો ઋતુવર્ણન આવડું જ વેદમાં એવું ખાસ લક્ષણ શ્રી. દંડીએ 'કાવ્યાદર્શ' નામના એક અલંકારશાસ્ત્રના મંથમાં (પરિચ્છેદ ૧ : શ્લોક ૧૬) આપેલ છે.

લોકો અને ઋતુરસ

લોકજીવનની અંદર ઋતુ-મહિમા અનેક તહેવારો, ઉત્સવો, પ્રતો અને રીવાજોના રૂપમાં ગૂંથાઈ ગયા હતા. ગ્રામ્ય જનોના નાના નાના ખાલકો પણ પોપી પૂનમ, માળાકત આદિ પ્રતો રહીને ઋતુઓ સાથેનો સમાગમ જોડતા હતા. માટી વચના લોકો પણ હોળીના ઉત્સવ દ્વારા વસંત ઋતુને, જન્માષ્ટમી દ્વારા વર્ષાને, દીવાળી દ્વારા શરદને અને ખીસર (મકરસંક્રાંતિ) દ્વારા શિશિરને યાદ કરતા તેમજ ઉજવતા. શરદ પૂર્ણિમાની રાતને, એટલે કે વર્ષાઋતુની ઉત્તરવર્ણમાં ઉત્તરવર્ણ રાતને તેઓ કૌમુદીમાં ખેંચી દૂધપૌઆ જમી ઉજવતાં, નેવાં પર સાકરની થાળી મૂકી આખી રાત એમાં ચંદ્રકિરણોના અમૃત ઝીલતાં. એ રીતે ઘણાઘણા લોક-તહેવારો ઋતુના પરિવર્તનને અનુરૂપ બનાવી લેવામાં આવતા અને ઋતુ-રસનું પાન આખા લોકસમૂહ પોતાની એવી જાડી રીતિએ કરતો હોતો. એનું ગુદ જીવન જ કા તો ખેડુ-જીવન અથવા તો ગાંધ-જીવન હોવાથી ઋતુઓનો દિનપ્રતિદિનનો પરિચય તો એને પોતાનાં ધાન્ય તેમજ પશુની રક્ષાને કારણે અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક હોતો. એના લગ્નોત્સવો, ખર્મોત્સવો વગેરે ઘણાખરાં ઋતુની અનુકૂળતા પર મુકરર થયા હતા.

જીવનમાં ઋતુઓના રંગો ને રસો જ્યાં આટલા એતપ્રીત બની વહેતા હોય ત્યાં ઋતુ-કાવ્યના અંકુરો ફુટ્યા પિના રહી જ કેમ શકે ? થોડું ખાર્મિક, થોડુંક સામાજિક અને થોડુંક કેવલક રમતભર્યું, એવું પોપી પૂનમનું નાનકડું પ્રત કરતાં કરતાં જ કોણ જાણે ક્યારથી નાની કન્યા ગુંજવા લાગી હશે કે

પોપ મહિનાની પૂનમે રે
અગાસે રાંધ્યાં અન્ન વાશા !

જમશે માની દીકરી રે
પીરસે બેનીનો વીર વાસા !

[કંઠાવટી પા. ૧]

અથવા આપાદ-આવણના મેહુદાને સંબોધી ઉપદેશ આપવા દ્વારે હં :

આ શી તમારી ટેવ રે હો મેધરાજ !
પેલી વીજળી રીસાઇ જાય છે
પેલી બાજરી સૂકાઇ જાય છે
પેલી જરોનાં મૂલ જાય છે
હો મેધરાજ !

[અપ્રકટ કંઠાવટી ભા. ૨]

ઋતુગીતોના પ્રકારો

તે પછી જે આપણે આખું ગ્રામ્ય સાહિત્ય ફોળતા જઈએ તો ઋતુઓના રસપાનનાં આટલા પ્રકારનાં જૂજવાં કાવ્યો આપણને જઠી આવશે :

૧. ગોપજનોને અથવા ખેતરોમાં કામતાં શ્રમજીવીઓને લલકારવાના ઋતુને લગતા દોહા-સોરઠા : એ દોહા-સોરઠા કાં તો છુટા-છવાયા, પ્રાસ્તાવિક જ હોય. જેમ કે

અપાદ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધોર,
તેજ બાંધ્યા તરવરે, મધરા બોલે મોર.

મધરા બોલે મોર તે મીઠા
વણુમૂલાં સાજણુ સપનામાં દીઠાં;

કે' તમાચી સૂમરો, રીસાણી દેશને મનાવે મોર
આપાદ વરસે એલીએ ગાજવીજ ધમધોર.

અથવા કોઈ લોકકથા માંહેલા હોય : જેમકે મેહુ-ફળણીના બાર આસીના દોહા :

કાગણ મહિને કુલ, લાગે અત સોહામણાં,
(એનાં) મોઢાં કરવા મૂલ વળી આવો વેણુધણી ।

૨. સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગરબા-ગીતો : એમાં પણ કોઈ અમુક
એકાદ ઋતુની ઊર્મિને પ્રગટ કરતું કુટુંબ ગીત હોયઃ જેવું કે

કાળી કાળી વાદળીમાં વીજળી ઝબૂકે ।
મેઢુલો કરે ધનધોર,
જેને કળાયલ બોલે છે મોર!
જેને નીમાળેલ બોલે છે મોર!

અથવા તો ખારે માસની ઊર્મિઓને એક જ દોરે પરોવીને ગવાતા
'મહિના' હોયઃ સીતાઈના મહિના, રાધાઈના મહિના તેમજ
સર્વસામાન્યને લાગુ પડતા 'મહિના'ઃ જેવાં કે

વાલા ! માગશરે મથુરા ભણી રે,
મારે કરમે આ કુમળ કયાં મળી રે ।
વાલા ! પોષે સુકાળી હું તો શોષમાં રે,
તે દિ'ની ફરં છું ઘણા રોષમાં રે.

[રઢિયાળી રાત બા. ૩ : ગીત ૬૧]

૩. ચારણી ઋતુગીતો : જેટલે કે ચારણ, રાવળ, મોતીસર કે
મીર આદિ કોઈ પણ ચાચક અને આશ્રિત સમુદાયના માણસે ડીંગળી
બાપામાં રચેલાં જટજમણિયા કાવ્યો. એના પણ જૂજવા પ્રકારઃ

- (૧) રાધા-કાનના ખારમાસા.
- (૨) મિત્ર અથવા આશ્રયદાતાના મૃત્યુ-વિયોગના મરશિયા.
- (૩) કેવલ સભારજનનાં સીધાં ઋતુ-વર્ણનો.

એ તમામ : દૃષ્ટાંતો આગળ આવશે.

વિરહના સૂર

સ્ત્રીઓને ગાવાના 'મહિના' ઇત્યાદિ ધણાંખરાં ઋતુગીતોમાં
વિયોગ જ ગવાયો છે. મિલનના આનંદ ઓછા જ ઉતર્યા છે. પ્રણય-
આમોદનું આવું કોઈ રસયુગ્મરૂપું અને સાદું સીધું ગીતઃ

જોડે રે'જો રાજ !
કાયા રે ભાષની ગારી રે હો કૃષી વહુ !
જોડે રે'જો રાજ !

જોડે નહિ રહું રાજ !
શિયાળાની ટાઢ પડે ને
જોડે નહિ રહું રાજ !

જોડે રે'જો રાજ !
કુલની પછેડીઓ સાથે રે હો લાડવૈ
જોડે રે'જો રાજ !

ઉનાળાના તાપ પડે ને
જોડે નહિ રહું રાજ !

કુત્રના વીંઝણા સાથે રે હો લાડવૈ
જોડે રે'જો રાજ !

* * *
મોતીના મોડિયા સાથે રે હો લાડવૈ
જોડે રે'જો રાજ !

[૨. રા. ભા. ૨: ગીત ૮૬]

આવું એક જ રહ્યું'ખર્યું ગીત ગુજરાતની ચરોતર બાજુએથી
રોાધી રાકાય છે. અથવા તે।

કાળી કાળી વાદળીમાં વીંઝળી ઝખૂંકે
મેહુલો કરે ધનધોર !
જો ને કળાયલ બોલે છે મોર !
જો ને નિમાળેલ બોલે છે મોર !

એવાં વિરલાં ગીતો સિવાયનાં સર્વ ગીતો, પછી તે

ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ લીંજે મારી ચુંદડલી !
એવા નંદકુંવરના નેહ લીંજે મારી ચુંદડલી !

એવાં સુંગાર-ગીત હો, અથવા

આલમાં ઝીણી ઝખ્ખે વીજળી રે,
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ
ગુલાબી નહિ જવા દઉં ચાકરી રે ।

[ર. રા. ૩ : ગીત ૬૮]

એવાં કચ્છાઈ આકરો હો; અથવા

વા વાયા ને વાદળ ઉમઠ્યાં,
મધ દરિયે કુલેરાં વા'ણુ, મોરલી વાગે છે.

* * *

છેલ છાગાજો હોય તો મૂલવે,
ઝાલરિયો દરિયાપાર, મોરલી વાગે છે.

[ર. રા. ૨ : ગીત ૫૬]

એવા 'ઝાલરિયા' સ્વજનની વાટ-પ્રતીક્ષાના સ્વર હો; અથવા

કુંજવડી રે સદેશો અમારો
જઈ વાલમને કહેજો રે !

[ર. રા. ૨ : ગીત ૫૩]

એવાં છુટાછવાયાં સદેશ-ગીતો હો; કે પછી લાંબા 'મહિના' હો; તે બંધાનો રસ વિચારની વેદનામાંથી નીપજે છે. એ જ રીતે ચારણી 'બારમાસા' ગીત-છંદો પણ કાં તો 'કાન-રાખા'ના નામના વિચાર અવશ્યે છે અથવા તો મુવેલા સ્નેહીના નામ પર મરશિયા ઠલવે છે. એથી થે આજળ ચાલીને સાચા લોકરંગે રંગાએલા કાલ આધુનિકોનાં જાતુગીતો તપાસીશું તો ત્યાં પણ વિચાર જ અવારો જાણ્યો-એમ કે કવિ ન્હાનાલાલનો

આવ્યો આપાદ ગાઠ આલસાં છવાયાં,
આંસુડે ચીર સૌ ભીંજ્યાં મુહામી દેવ ।

એવાં શાં આળ રાજ માયા ઉતારી !

[નાના નાના રાસ ૩ : ૧]

એ આપણી રાસ : અથવા એમને।

મો'રી મો'રી આંખલિયા ફરી ડાળ રે,
એ રત આવી ને રાજ ! આવળે !

* * *

ઉભી ઉભી નિરખું છું વાટ, અલખેલ રે !
એ રત આવી ને રાજ ! આવળે !

[નાના નાના રાસ : ૧]

એ વસંત-રાસ : આ બન્નેમાં જુદાઈ યોદ્ધી રહી છે.

આ કચ્છ ભાવ તરફ ઢળવાનાં કારણો બે છે: પ્રથમ તો સૌરાષ્ટ્ર દેશની સાડા ત્રણ બાબુએ સાગર વાંટાયો હોવાથી પુષ્કળ વહાણવટાં અને વાણિજ્યનાં સાહસ એટલાની પ્રબલ જનપ્રકૃતિ: એ પ્રકૃતિને વશ બની વેપારીઓ અને વહાણવટીઓ હજારોની સંખ્યામાં દરિયાપાર ચાલ્યા જતા અને છેક જંબખાર, જવા અને ચીન સુધી પહોંચી અર્ધ ટ્રેક વર્ષે પાછા વળતા. બીજી મુખ્ય વસ્તી આંહી માલધારી ગોપજનોની હતી. તેઓ આ સુધી ભૂમિમાં ચારાપાણીની અછતને કારણે છેક માળવા સુધી વર્ષોવર્ષ વાંટય લઇ ઉતરી જતા તે મે પડીને ચરણ જમાનાં સંદેશ મળ્યા પછી જ પાછા ઘર તરફ વળતા. ત્રીજી મોટી શ્રેણી સંખ્યા તે તલવારધારી કાઠી રબપૂતો વગેરે શૂરવીર વર્ણોની હોઇ તેઓનું પશુ દશકરી ચાકરીએ ધણી વાર છેક દિલ્હી સુધી, ઓરેંઝે અમદાવાદ સુધી અથવા કચ્છ સિંધ તરફ ધાંડાં ધોંગાણાંને કારણે ચાલ્યા જવું થતું. એ પુરુષવર્ગના પરદેશાટનના કાળમાં સ્ત્રીઓ ઘેર એકલ જીવન ગાળતી અને ઘરચારોના વિભેજની આપદા અનુભવી અનુભવી પોતાની રાત્રિદિવસની ચિંતાઓને કવિતામાં વહાવતી અથવા કાંઈ અન્ય કવિને એ રચનાનો વિષય પૂરો પાડતી. આખું વાતાવરણ આ પતિપત્નીની અચોક્કસ જુદાઇના અનેક અવ્યક્ત ને સખલ ભાવોથી છવાઇ જતું. વધુદારા પોઠો લઇને ઉપડતા, સોદાગરો ધોડાં ઢાંકી નીકળી પડતા, અને નવપરિણિત વધુઓ પશુ અર્ધ દીવાળીએ આશું વળી પીચર જતી તે છેક સામી દીવાળીએ પતિના સંયોગ પામી શકતી. દેશાટને, ધોંગાણે અને ચાકરીએ વિચરનારા પુરુષો તો જીવતા પાછા વળવાની પશુ ખાત્રી નહોતી. એટલે એક બાબુ આ કચ્છ મનોદશા તૈયાર હતી, ને બીજી બાબુ ઝંટુએ ઝંટુની રૂપ રસ બંધ રૂપરૂ ને મલણ વાળી મંચવિધ ખિલાવટ એટલી સખલ, મુંદર, મીઠી અને

મુખાવહ થતી હતી કે એ મુખમાં ભાગ ન લઈ શકનાર જીવન-સાથી
વધુ તીવ્રતાપૂર્વક સાંભરી આવતો.

આ સ્થાનિક વાતાવરણને અનુકૂળ બની ભથ્થે તેડું કાવ્ય-કલેવર
પણ તૈયાર હતું-ને તે હતું રાધાકૃષ્ણની વિરહવેદના વહતું ‘બારમાસી’નું
ગાન. એ ગીતો રચના ગાવાની તો રૂઢી જ ચાલી આવતી હતી અને
‘રાધાજીના મહિના’નો રૂઢીપ્રચાર આખા ભરતખંડમાં થયેલો હતો.
એ રૂઢીને વરા બની નૈન સાધુકવિઓએ ‘નેમી-રાજુલ’ નામનાં
પાતાનાં પુરાણનાં બે પાત્રોનો વિચ્છેદ પણ “મહિના”ના રૂપમાં
રચ્યા, સીતાજીના પણ મહિના રચાયા, અને પછી તો સામાન્ય વર્ગની
કર્મિણી વહેવા માટે પણ એ જ બોલિયું બંધાયેલું બની ગયું.

વર્ષાઋતુનું પ્રાધાન્ય

ત્રણે ઋતુમાં વધુ તીવ્રતા પ્રગટાવી છે વરસાદની ઋતુએ : શું દોહામાં,
શું છટાછવાયાં ગરબા-ગીતોમાં, શું બાલ-જોડકણાંમાં કે શું ચારણી
કાવ્યોમાં, ચોમાસાના સંબોધન-સૂર સવિરોધ વેધક છે. દોહાના
ક્ષેત્રમાં ભેદશું તો જનાણાશિયાળાનાં ઉલ્લેખ સાચે જ હાથ આવશે.
પરંતુ ચાતુર્માસ તો ઠેકાણે ઠેકાણે

કુંગરડા હરિયા હુવા, ચાવો લગ્યો ચક્રાર
તે રત ત્રણ જળ્યું સંચરે, ચાકર માગણ્યું ને ચોર

* * *

કોટે મોર કણ્ઠકીઆ, વાદળ ચમકી વીજ,
રુદાને રાણો સંભર્યો, આઘ અષાઢી બીજ.

એમ રાણા-કુંવરની કથામાં [રસધાર: ખારા પ : પા. ૧૫૬] જડશે. પછી

ઉત્તર શેડયું કદ્દિયું, કુંગર ડમ્મરિયા,
દૈડો તલકે મચ્છ જીં, સજળ્યું સંભરિયાં.

એ રીતે હોથલ-ઓઢાની કથામાં [રસધાર: ડ : પા. ૭૬] સ્વજન-સ્મરણ
જગાવે છે : એ જ પ્રમાણે

વરસ વળ્યાં વાદળ વળ્યાં, ધરતી લીલાણી
એક વીજળ્યુંદને કારણે, શેણી સુકાણી.

એ રોણી-વીળણુંદની કથામાં પણ [રસધાર: ધારા ૫] ફરી મિલનની પ્રાટ જોવાનો સમય વર્ષારભે જ પસંદ થયો છે. એવા એવા નિર્મલ અને ઉન્નત પ્રસંગોની સાથે વળી કોઈ કોઈ વાર

‘વિજ્ઞાતી તું નિરસજ થઈ, મેવલા તું ય ન લાજ,
મારો ઠાકર ધર નહિ, મધરો મધરો ગાજ!’

આવાં પ્રાસંગિક સુંગાર-સંબોધનો પણ વર્ષાની જ અસર વ્યક્ત કરે છે. ‘મહિના’નાં સ્ત્રીગીતોમાં પણ સહુથી વધુ જોરદાર પદ્ધતિઓ ચાતુર્માસની જ હોય છે:

આપાટે અંદ્ર ધણા વરસે,
નદી નાળાં છલોછલ ઉભરશે.
વાલો મારો કેમ કરી ઉતરશે!
આવો હરિ રાસ રમો વાલા!

[રઠીયાળી રાત: ૩ : ગીત ૧૪]

અથવા

લાદરવો ભલ ગાજિયો ને ગાન્યા વરસે મેહ
હું રે ભીંજાઉં ધરઆંગણે ને મારા પિયુ ભીંજાય પરદેશ
કે આણું મોકલને મોરાર!

[ર. રા. ૩: ગીત ૧૭]

એવી દુકા આપણને ખીજી ઋતુઓનાં વર્ણનમાં લાગ્યે જ સાપડશે. ચારણી લાપાના મરશિયા પણ ધણે ભાગે અપાઠ માસથી જ ચારંભાય છે. આમ ઋતુગીતોના લોક-સાહિત્યમાં ચોમાસું અગ્રમુદે હોવાનું કારણ શું?

ચોડુંક કારણ સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સ્થિતિમાંથી જડે છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશ કારમીર અથવા ખંભાળ રો હરિયાળો ને નીરભર્યો નથી. આંહી અખંડ વહેનવાળી મોટી નદીઓ નથી, કુંજનિકુંજો નથી, હિલોળા મારતાં સરોવરો નથી. આ તો પાંખાં પાંખાં ઝાડપાંદ અને આછાં આછાં ઘાસચારાની પહાડી ભોમ છે. આંહી વસતે ઢોળનારી ને નવ-પલ્લવિત બનનારી વનશી નથી. શ્રીખમાં શીળા મધુરા વાયરા ઢોળનારી શકુળ શકુળ વનરપતિ કોઈ કોઈ રથળ સિવાય કયાં થે નથી. ઉભા

જેવા નિર્જળા હુંગરા તથે અને સપાટ મેદાનો ઉપર ઝાંઝવાં સળગે-
 ભૂમિ વસવા હાયક અને છે કેવળ આતુર્માંસમાં. ચોમાસું સૌંદર્ય અને
 સંપત્તિ બન્ને નીપજવે. ગોવાળીઆનાં ગાયશ્વર ને ખેડુતોનાં કણુ ચોમાસે
 જ નીપજે. ખેતરોના ને હુંગરાના વન-કિલ્લોલ ચોમાસે જ જમે. બપૈયા-
 ને મોરલાની પશુ મઝા વર્ષામાં જમી પડે. પ્રવાસીઓ આરામચર્ચા પાછા
 પશુ ચોમાસામાં જ વળે. મેળા, તહેવારો, ઉત્સવો વગેરે પશુ ત્યારે જ
 અનુદ્ધ બને. ગરીબ કમજવીઓને તેમ જ ખેડુતોને શાદુકારો અનાજ
 પશુ ચોમાસું જોઈને જ ધીરે. આકાશના રંગો પશુ ચોમાસે જ
 અદ્ભુત શોભાના સાથીઆ પૂરે. અને પહાડી મુલ્કના સંગ્રામપ્રેમી
 નિવાસીઓને તો આ વાદળાની ધુમાધુમ, કરાકા, ગર્જના, વિજળીના
 સળકારા, પાણીના પ્રચંડ પછટાટા ને નદીઓનાં ધસમસતાં પૂર
 ઇત્યાદિ થકા કોઈ યુદ્ધલીલાની જમાવટ કરતી આ વર્ષા જ વધુ વહાલી
 થઈ પડે એ ચર્ચાર્થ છે. માટે જ વર્ષાના સૂર પ્રબલ અને પ્રમત્ત
 વાણીમા નીતયાં છે.

પરંતુ કેવળ સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યમાં અથવા લોકસાહિત્યમાં જ
 વર્ષાઋતુ અમરપદે દીપે છે એમ નથી. આખા યે ભારતવર્ષાની એ
 ખાસીઆત છે. કારણુ એ છે કે શરદ, હેમન્ત, શિશિર અને ગ્રીષ્મ
 જંવી અન્ય ઋતુઓ તો કરા મહાન પરિવર્તન વિના એકબીજાની
 અંદર શાંતિથી સરી જાય છે, જ્યારે વર્ષાઋતુ તો પ્રચંડ પરિવર્તનની
 ઋતુ છે. એનું આગમન કોઈ દિવિજળી રાજેન્દ્રના આગમન સરીખું
 છે. ધડીમાં સોનેરી તડકે તપતો તેજેમય ઉધાડ, તો ધડીમાં કાળો ધાર
 મેઘાડગ્ગર : ધડીમાં સુષી ધરતી, તો ધડી પછી ધોધમાર વહેતા પાણી :
 નિષ્કલંક નીલ આકાશના અતઃકરણુ પર ઓચીંતી વાદળીઓ અને વીજળી-
 ઓનો ઉન્મત્ત ઝાકઝમાળ નારારંભ : મૃગજળે સળગતાં મેદાનો પર વળતી
 જ પ્રભાતે રેશમ સમાં તરણાંની લીલી લીલી તૃણુ-ચુંદડીનું આચ્છાદન : એ
 સર્વે દ્રશ્યો વર્ષાને મહાન પરિવર્તનની ઋતુ બનાવે છે. અન્ય ઋતુ-
 ઓને એક જ જાતની સાંગોપાંગ સંપત્તિ—કાં ટાઢ ને કાં તાપ; પશુ વર્ષા
 તો સૌમ્ય તેમજ શાંત બન્ને સ્વરૂપે શોભીતી : ક્યાંઈક મરક મરક
 મુખ મલકાવતી તો ક્યાંઈક ખડખડ હસતી : ક્યાંઈક જંપીને વિચાર-
 મગ્ન બેઠેલી તો ક્યાંઈક ચીસો ને પછાડા મારી વિદાય કરતી :
 ક્યાંઈક મેઘધનુષ્પાના દુપટ્ટા ઝુલાવતી તો ક્યાંઈક કાળાં ધન-ઓઢણાના
 ચીરેચીરા કરીને પવનમાં ફરકાવતી : આ બધું આપણા દેહપ્રાણને હલ-
 મલાવી નાખે આપણા ને લીતરમાં પોતાની મસ્તીના પડયા જમાવે. એના

આપાત અગ્રાચર ન રહી શકે. વસંતની રાત્રી કુંપળો તો કાઢ ઝીણી નજરે જોનારો જ જોઈ શકે; ઉનાળાનો તાપ એક જ સરખો અને નિઃશબ્દે નિરંતર વધ્યા કરે; શિયાળાની શીત પણ મુંગી ને ઊર્મિહીન કો' સાંધી શી સૂસવે; વર્ષાનું સ્વરૂપ એવું નથી. એ તો જોનાર કે ન જોનાર સર્વને હચમચાવી મુકે. માટે જ સરકૂત સાહિત્યમાં પણ 'મેઘદૂત' જેવું કાવ્ય 'આપાદર્ય પ્રથમ દિવસે'થી મંડાયું છે. અલકાપુરીનો પ્રિયા-વિયોગી ચક્ષુ અન્ધ ઋતુઓ તો ખાસ કરી અસર વિના વટાવી ગયો, પરંતુ આપાદના પ્રથમ દિવસે પ્રકૃતિનું જે સંતુલ્ય સ્વરૂપ એણે નિહાળ્યું, તેણે એના અંતરમાં ધરનાં રમરણો જાગ્યાં, ઊર્મિનું હૃદયન ક્યું ને કાવ્ય ખળખળાવ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં એ ખળખળાટ વધુ વેગીલો અને વધુ મસ્ત હોય તો તેનું કારણ છે સોરઠી પ્રજાની આવેશ-ભરી, કષ્પનાભરી ને કાવ્યરસભરી પ્રકૃતિ. આંહી તો કનડાના હંચર પર ઓઠાની સંગે હોયલ સમી રસિકા સ્ત્રી હતી ને બે કિશોર બાલકો હતા, છતાં 'યે ઓઠો' 'ઉત્તર રોટયું કઢિયું' નિહાળીને પોતાનું વતન કચ્છ સાંભરતાં રડયાં હતો-એટલું બધું રડયાં હતો કે

'છીપર ભીંજણી છેક દુવો, ત્રંબક દુધ વ્યાં નેણ.

એ શિલા આખી આંસુડે ભીંજઈ ગઈ, ને નયનો ત્રાંબાવરણાં બની ગયાં. વતનમાં ગયા વગર પોતે ન જ રહી શક્યાં. એટલું આ ભૂમિનાં લોકો પર વર્ષાનું પ્રાબલ્ય હતું.

ચારણી કાવ્યોની સામગ્રી

આ સંગ્રહમાં સંઘરેલાં આઠ લાંબાં ચારણી ઋતુગીતો અતિ પ્રાચીન નથી, માત્ર છેલ્લાં બસો વર્ષ હજલગમાં નીપજેલી જૂનામાં જૂનીથી માંડી છેક જ આધુનિક ગણાય તેવી વાનગીઓ આ આઠની અંદર સમાઈ જાય છે. એટલે ઉત્પત્તિના સમયની દૃષ્ટિએ અતિ પુરાતન ન હોવા છતાં રચના-શૈલી અથવા ભાષા-બંધારણ ને ભાવ-ગુણથી દૃષ્ટિએ આમાંનાં જૂનાં ગીત નિઃશંક પ્રાચીનતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે તેમાં અનુભવ, 'સૂઝન સાંભળું સંભરે' (પા. ૪૩) એ છંદને આપણે પુરા-તના રૂબરૂ જોઈ શકીએ. કવિશ્રી પંડિતશ્રી લાલજી 'ગોકુલ આવો ગિરધારી' હાલ સમયને તેમજ સમયની અસરોને હિસાબે નવીન છે. ગીતો બારેટલું 'ઋતુ-લોકો' (૫૩-૫૪) નામે ત્રણ ખંડવાળું ગીત, સમયની દૃષ્ટિએ પચાસ વર્ષની અગ્રણી લોકો અને આપણું સુદ ટીંગીપણું

અળવી રાખતું હોઈ તદ્દન આધુનિક નથી. એટલે આ હિસાબે આંકે ઓતોના ઝુમખાને ચારણી ઋતુવાણીના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે સ્વીકારી હજી આપણે એમાંથી તરી આવતાં તત્ત્વોને ચારણી કાવ્યનાં સાચાં પ્રતિનિધિ લક્ષણો તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

એમાં વિષયો કયા કયા ગુંથાયા છે ? એમાં વિરહ-કાવ્યનું તો કેવળ કલેવર જ વપરાયું છે, બાકી એ વિરહના ઉછાળા મારતી આત્મલક્ષી કવિતા છે જ નહિ. એ તો છે વર્ણનાત્મક, અથવા ઋતુ-સુખની ઊર્મિઓ પ્રેરનારી કવિતા છે. હું તો એને Descriptive poetry (વર્ણનાત્મક કવિતા) જ કહીશ. પ્રધાનભાવે એમાં ઊર્મિનું તત્ત્વ પશ્ય નથી. ચારણો અવહાર-કુશલ કવિઓ હતા. તેઓ કોઈ એક જ ભાવમાં આત્મ-નિમગ્ન નહોતા અનુભવતા. તેઓ કલાના સ-ભાન સૃજન તરફ વિશેષ દળતા. તેથી કરીને પોતાની ઋતુ-કવિતામાં તેઓએ કેટલી ભાતનો સંભાર ભર્યો ?

૧. પ્રકૃતિની શોભા : વાદળ, વનરપતિ, પશુપંખી, વગેરેની રમતો : રંગ રસ ગંધ મવણુ ને રપર્શની લીલાઓ.

૨. માનવીનાં સાજશણુઓ, વારતહેવારો, પ્રતોત્સવો ને હજી ઈત્યાદિ મંગલ પ્રસંગો દ્વારા પ્રકટ થતાં ઋતુ-પ્રભાવ અને ઋતુના ઉપભોગ.

૩. પશુઓ, મનુષ્યો વગેરેનાં શરીરો પર ઋતુ-પલટા થકી થતી રમૂલ અસરો.

૪. ભૌતિક જગતમાં થતા ફેરફારો.

આ ચારે તત્ત્વોને તેઓએ કાંઈ પદ્ધતિસર પકડીને કવિતામાં નિશ્ચય તરીકે ગોઠવ્યાં નથી, પરંતુ ન્યાં ન્યાં જે જે સૂચ્યું ત્યાં ત્યાં એ બધાની ગુંથણી એમણે કરી કાઢી છે. કોઈ મહિનાના વર્ણનમાં એમાંનું એક જ હશે, કોઈમાં વર્ષાં ઓછાં એકથી વધુ હશે, તો કોઈમાં નરી વિરહ-ઊર્મિ જ હશે. હવે આપણે દષ્ટાંત લઈને દરેકને સમજાવે :

૧. કોઈ પશુ કાવ્યમાંથી આવણુની, વૈશાખની કે ફાગણની કહી ઉઠાવો, એટલે પ્રકૃતિ-શોભાનાં મસ્ત વર્ણનો નીકળી પડશે. જુઓ :

મધુ-કુંજ હહેરે, અંબ મહેરે, મહક દહે રે મંજરાં,
કોકિલ કહેરે, શબ્દ સહેરે, કુંજ લહેરે મધુકરાં.

સર કુસુમ બહે રે, ઉર ન સહે રે, પ્રીત હહેરે પદમણી,
રઠ રાણુ હિમ્મત વળ્યે અણુરત, ધરણુ સર માતર-ધણી !
એ વસંત-ત્રીબની મ્હેક મ્હેક ધાતી રસ-સમૃદ્ધિ [પા. ૪૧] : અને હવે

આપાઠ ઉચારં, મેઘ મહારં
બની બહારં જલધારં;

દાદુર ડકારં, મયુર પુકારં
તડિતા તારં વિસ્તારં;

ના લહી સંભારં, પ્યાસ અપારં
નંદકુમારં નિરખારી,

કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
ગોકુલ આવે ગિરધારી !

[પા. ૨૩]

એ આપાઠનું આધુનિક પ્રકૃતિ-વર્ણન. એથી વધુ કાવ્યમય, એટલે
કે ઉપમા વડે શોભીતું શુદ્ધ ડીંગળી વર્ણન :

ત્રણકે વીજળી વળી લળકે ઘટામાં વેગે
ઝળકે પ્રભાકે જાણી હરિવાળા જગ;
પૂરીયાં ધનુષાં મેઘરાજ વાળાં લીલાં પીળાં
આભરો માંડવો લાગો શોભાવા અથાગ.

એવી જ લાક્ષણિક અને નવયુગી લાગતી ઉપમા આંહી જોવાય છે :

હદાવાળા ત્રાહે પાળાં સરિતા જોરમાં હાલે
પાણીવાળા ખળકારા એક ધાર પાઠ;
લોહરા ધૂધવા જાણે ગીતરા ઝીઠાળા વાગા
સાગરા-મંડપે હાલ્યા જાનરા સમાઠ.

[પા. ૫૫]

ધુધવાટા કરતાં નદીઓનાં પૂરનાં લોઢ (મોન) જાણે ચીત માતું
સાજન-મંડળ સાગરને મંડપે જતું હોય તેવાં જણાયાં.

૨. હવે આપણે માનવીઓના સાનસણુગાર, ત્રોતોલસવો, લગન-
આદિ આનંદ મંગલના અવસરોનો ઉલ્લેખ તપાસીએ: આનંદનું સાદામાં
સાદું સ્વરૂપ આ રહ્યું:

રીયણે લીલાણી બાળી પશુપખી યીયાં રાજ
નરાં માલધારી મોઢે વખ્યાં ઝાઝાં નર.

ચાતુર્માસમાં લીલી પૃથ્વી નિહાળી પશુપાલકોને મુખે નૂર વધ્યા.
પછી બીજી ગીતમાંથી શણગારવર્ણન કથાડીએ :

શ્રાવણે સારાં, ઝરે ઝારાં, કે કતારાં કામની
પહેરી પટાળાં, રંગ ચોળાં, બમે ટોળાં ભામની;
શણગાર સજીએ, રૂપ રજીએ, બૂલ લજીએ ભાનને;
ભરપૂર જોખનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને !

[પા. ૩]

શણગાર તો ખરા : પશુ ઋતુને અનુરૂપ : નીલામ્બરો : એવી
પશુ કોઈ કોઈ કવિની કલ્પના આલેખાએલી જુઓ :

આષાઢ આયા, મન ભાયા, રંક રાયા રાજીએ
કામની નીલા પેર્ય કચવા, સધણુરા દિન સાજીએ.

[પા. ૨૭]

ઉત્સવો જોઈએ. જુદાં જુદાં ગીતોમાં મહા ભાસે વિવાહનો ઉદ્દેશ :

વીમાહ થે : બળરાહવાળા, ગહક સોળા ગાવીએ.

x x x

ગડ ટોલ ગામોગામ ગહમહ, દોડ જગ વીવા કરે.

x x x

માહ મહિનાં આયે, લગન લખાયે

મંગળ ગાયે, રંગ છાયે.

x x x

પ્રશિશિર-વસંતે ફાગણમાં શું ? હોરી-ખેલ : વસંતોત્સવ વર્ણવાયો :

શશિયર સુહાવે, રંગ છાવે, ફુલસ ગાવે હોરિયાં,
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત ભાવે ગોરિયાં;
બાળે બળવે, ચરિત ચ્હાવે, બસંત દરસાવે બણી,
નંદરાણુ હિમ્મત ! વળ્યે અણુ રત, ધરણુસર માતર-બણી !

[પા. ૪૦]

એ પદ્માશિલ્પનો હવે નમુનો: એથી ઓછાં ડોહનવાળી અને ઉતરતી કલા વાળી બુનવાણી શૈલી કેવે રાખે વધુને ?

ગાય જે ફાગણ ફાગ ગાણાં, ખરે કેશુય ખખખરં
ગલઆલતે લેરમે ગદપત, સજે હોળી વ સખખરં.

[પા. ૪૪]

આષાઢ આવણમાં ન્હાવાનાં પૂજ્ય: બાદરવામાં માખના દિનોનું,
કાગડાને પોષવાનું પૂજ્ય: આસોમાં નવરાત્રિનાં ગરબા-નૃત્ય અને
અગ્નિહાની પૂજા :

નોરતારી રમે નારી ગરબારી મળી નયો
વળી પુજા અંબકારી કરેવા વિશેષ

દીવાળીના દીપક્રુપ, કાળી ચતુર્દશીનાં નંવેલ ને ભૂતપ્રેતાદિનાં
મંત્રાવાહન: કાર્તિકમાં અન્નકોટ, પોષમાં

તિલ દાન દેવા લાગા, પોષ માસ આયા ત્રે
ખીસરારે દને મચ્યા ભોજને ખીસાણ.

એવું મકરસંક્રાંતિ (ખીસર)નું તથા દાન ને ભોજન-દાન નોંધાણું.
એવા પ્રતોત્સવો ને તહેવારોના છુટાંછવાયાં ગુંથણ આ ઋતુકવિતાઓ-
માં પડેલાં છે. એ લોકજીવનની સામગ્રીઓ હતી તેથી તેની ગોંધ
રાખવાનું કામ કવિતાનું થઈ પડ્યું હતું.

૩. માનવી અને પશુ જગત પર થતી કષ્ટ કઈ અસરો આ કવિ-
ઓએ લક્ષ્યમાં લીધી છે ? જેવી કે કાર્તિકમાં ગાયો બેસોનાં દૂધ ધાયાં
બને, જઠરાગ્નિ દોઢી પ્રગટે. પોષમાં

ઉલટે ઓતર પોસ આયા, કામ પ્રગટે કામણી

કામિનીઓને કામ પ્રગટે; અથવા

મદમસ્ત હસ્તી કલા મેમંત, ત્રિયા મદછક દે દલા

હાથીઓ, હટા અને સ્ત્રીઓ મદમસ્ત બની પુમે છે, વળી કંઠી વધુ
જમ હોય તો અંગ પર કસ્તૂરીના લેપ કરે :

કર લેપ ચંચં, મદ કુરંચં, કત સંચં કામણી.

નિર્મિતોને નિશા વસમી હાગે : ભૂખાળો અંખ પર ઉનનાં વસ્ત્રો
પહેરે, સાહેબ લોકો રાગડોએ તાપે : વાંદરા કુંગરાની ગાળીમાં પેસી
નય : વૈશાખમાં તાપ ન સહાયાથી કેસર-અંદનના લેપ કરે : જેઠ
માસમાં ક્ષાણ યહ અંધલા ઘોડાને ધી વેઠવું (પાવું) પડે : અને એ
દિવસો તો રાત રંધ સર્વને કઠિન યહ પડે :

જગ જેઠરા દન કઠણુ જાણ્યાં, રાવ રાણા રાજ્યે.

ઝીણાં પ કુળો પહેરાય, ખાગો ખનાવાય, હોજમાં નિર્મળ શીતળ
નીર ભરાય : પાણી વિના સપેને પવન ભક્ષી જીવવું પડે : એવા
એવા ઋતુપ્રભાવ વર્ણવાયા છે.

૪. આસોમાં છીયોની અંદર મોતી ખંધાય : શરદપૂર્ણિમાનો
ચંદ્ર સૌથી વધુ ઉજળો અને : માગશરમાં સૂર્ય દક્ષિણ દિશા ત્યજી
ઉત્તર તરફ ઢળે : પોષમાં પવન દિશા પછે તે પાણી થીજી નય,
ઝાકળનાં ઝેરણાં થકી વૃક્ષો તથા અને ઘઉં પાકે, કુવાનાં પાણી તપી
નય, નવાળોનાં નીર ઉંડાણે ઉતરે : ફાગણમાં પવન ફરકે, આંખા
મહુડાં ને ખાખરા મહેરે : ચૈત્ર વૈશાખમાં વન નવેસર કોળે,
આકાશમાં રજની ઇમરી ચડે, વનફળ પાકે; ભરણી નક્ષત્રમાં
'દનિયા' તપે : ખીજ અને અખાત્રીજને દિવસે પૃથ્વીનાં પટો નીચે
ઉપરની બાક થકી પાણી ઉભરાતાં વૃક્ષોને નવું પોષણ પહોંચે : સૂર્ય
પૃથ્વી પર લાંબો સમય ટકે : દિવસ દ.ખા ને રાત દુંકી થાય : પવન
જેરથી કુકે (વાવલાં વાય) : જેઠમાં જળ ગરભાઈ બફાઈ નય, આદ્રા
નક્ષત્રમાં ધોર ધનધટા થાય, ચારથરાં વાદળાં વળે, પૃથ્વી વ્યાકૂળ અને,
ભોજન ભાવે નહિ, પાણીના પ્રવાહ ત્રૂટે : આષાઢનાં અત્યંત બફારો
ખમ્બો પડે.

લગભગ આટલાં ઋતુદક્ષિણા અને અસરોથી જ ચારણી કવિઓની
નિરીક્ષણ-સીમા ખંધાઈ નય છે. આ ઉપરાંતની વિશિષ્ટતાઓ તેઓની
દષ્ટિએ ચડી નથી. તેમ કરી વ્યવરિયત ગુંથણી પણ તેઓએ નથી કરી.
ઉત્તરોત્તર એની એ જ સામગ્રીને કવિઓએ બિન્ન બિન્ન શબ્દ-રચના
કરીને વાપરી છે. એક ને એક જ ચીજે તેઓ ચાલતા આવ્યા છે. ઋતુ-
ઓનાં સવિશેષ પરિવર્તનોની નોંધ કરી નથી. કેમકે તેઓનું ધ્યાન વાચાની
પદ્ધતિ પર વધુ ચોટ્યું રહ્યું હતું. એની એક વસ્તુ એકબીજાથી વધુ
લાક્ષિત્ય અને અમત્કૃતિ સાથે આલેખવાની સરસાઈ ચાલતી હતી. 'નવી
કલ્પનાઓ ને નવી વિચિત્રતા લાવો!' એમ કહેનાર કોઈ નહોતું. એટલે

જ કેટલાંક ખીતોમાં ધણુ'જર' તો ઋતુ-લક્ષણોને રહેજ હસારો પતા-
વીને પછી કેવળ હર્ષિની જમાવટમાં જ ઉતરી પડાય છે: ક્ષાંત તરીકે

પોષે' પછતાઇ, શિશિર સુહાઇ
થંડ લગાઇ સરસાઇ,
મનમથ મુરઝાઇ, રીચો ન જાઇ
મજ દુઃખદાઇ વરતાઇ;
શું કહું સમજાઇ, વેદ વતાઇ
નહિ જુદાઇ નરનારી.
કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[પા. ૨૦]

ચારણી ઋતુકાવ્યનું નિશાન

તમામ કાવ્યોનું હોય તેમ આ કાવ્યનું પણ અંતિમ નિશાન તો
મોતાને ઋતુઓની જૂજવી રચનાઓમાં રમખાણ કરાવવાનું, માનવીના
અંતઃકરણમાં કુદરતનાં સૌંદર્ય-ઝરણાં ઠલવી એની રસિકતાને એટલે
અંશે પાપથી પરંકુમુખ અને હૃદયી કૃતિઓની અભિમુખ કરવાનું હતું.
પરંતુ એની મુશ્કેલી એ પ્રકારની હતી: એને તો મોતામંડળ ઉપર-દાયરાની
બેઠકમાં જ બેઠે બેઠે, તત્કાળ અને તીવ્રપણે એ પ્રભાવ છાંટવાનો હતો.
એ સાહિત્ય લખાઈને અથવા છપાઈને મનનપૂર્વક વાંચવા વિચારવાની
વેળા કે રિથિત જ નહોતી. હવે આ તાત્કાલિક ચોટ લગાવવા માટે
ચારણી કવિતાને તો સંજીતની યે સહાય નહોતી. આજ્ઞાપ, પદ્ય, રાગ,
રાગિણી, વાદ્યોની મદદ, કશું જ નહોતું. કેવળ પોતાની શબ્દ-રચના
પર જ એને જૂઠવું પડતું; નાદવૈભવ નીપજવવાની જરૂર હતી એટલે એ
નાદની ગતિમાં જેટલી બને તેટલી વિવિધતા આણવા માટે આ લોકોને
અનુગ્રાસ તથા વર્ણસંગાઈ એ બે વાતનાં બળ કેળવવાં પડ્યાં. એ અનુગ્રાસ
તે કેટલી હદ સુધી? સંસ્કૃત ઋતુ કાવ્ય કરાં યે નખરાં કર્યા વગર

प्रकण्डसूर्यः स्पृहणीयचंद्रमा

सदाबगादक्षमवारिसिन्धवः ।

दिवान्तरम्बोम्युष्माण्म-मयः

निवायकाओऽवमुमागताः प्रिये ॥

[ઋતુસંહ્યામ્]

આવી રીતે કેવળ 'વંશરથ' જતનો માત્રામેળ ભળવીને પ્રાસાનુ-
પ્રાસની રચ માત્ર પશ્વા ક્યાં વગર ચાલ્યું નય. કેમકે એને સૂતેલી
મૂઠ મેદની ઉપર રસની તાત્કાલિક અંગલિ છાંટવી નથી. પરંતુ
ચારણી કવિને તો એનો એ જ ભાવ

વૈશાખે વદળ, પવન અપ્રવ્યયળ,
અનળ પ્રગટ થળ તપતિ અતિ;
સોહત કુસુમાવળ, અંદન શીતળ,
હુધ નદિયાં જળ મંદ ગતિ;
કીનો હમસેં છળ, આપ અકળ કળ !
નહિ અબળા બળ બતવારી,
કહે રાધે પ્યારી હું બલિહારી,
ગોકુલ આવો ગિરધારી !

એમ અલ્પેક ટુંકમાં નવ અથવા બાર અનુપ્રાસો મેળવી, અલ્પેક
પંક્તિને ત્રણ ત્રણ અનુપ્રાસની ધડી પાડી, કેાઈ પડખમ વાળના
ગતિગીતની માફક ઓતાજનોનાં પચીસ પચીસ અણુધડ વા અધધડમાં
હૈયાંને એકસામટા યડકારા લેવરાવવાના હતા. એટલાં માટે જ ચારણી
કાવ્યના સાદા હરિગીતને પણ અનેક બિન્ન બિન્ન અનુપ્રાસોનાં બંધનો
આપી નવનવા છદો રૂપે જન-હૃદયને હરતો બનાવ્યો છે : દાખલા
તરીકે સારસી છંદ લઈએ :

શશિયર સુહાવે, રંગ છાવે, હુલસ ગાવે હોરિયાં
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત ભાવે ગોરિયાં;
બાળે બળવે, ચરિત ચ્હાવે, બસંત દરસાવે બણી
રઠરાણુ હિમત ! વલ્યે અણુ રત, ધરણુસર માતરધણી !

અથવા જુદા પ્રાસાનુપાસ વાળો એ છંદનો બીજો નમૂનો જુઓ !

ચૈતરે સ્વામી ! ગરૂડગામી ! અંત્રજામી ! આવીએ,
ધર ગિરધારણુ ! કંસમારણુ ! ધેનચારણુ ! ધાઇએ;
બળબદ્ર બાળા ! છોગલાળા ! વારી કાના ! વાનને,
ભરપૂર જોબનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને.

જન્ને હજોનું માપ જોશું તો.. હરિગીતનુ છે. છતાં અનુપ્રાસને દિસાવે જન્ને જુદા છે. પહેલામાં નવ નવ મોરાં મળે : બીજામાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં બિન્ન બિન્ન ભવનાં ત્રણ ત્રણ મોરાં મળે : એ અનુપ્રાસને ચારણી ભાષામાં 'મોરાં મળવાં' એ પ્રયોગથી ઓળખવામાં આવે છે. અથવા મોરાં બહુ ન મેળવાયાં હોય એવું એક બીજું દષ્ટાંત લઈએ:

અંબા મોરિયા ૭! કે કેસુ કોરિયા

ચિત્ત ચકોરિયા ૭! કે ફાગણ ફોરિયા.

ફોરિયા ફાગણ, પવન ફરફર, મહુ અંબા મોરિયા,
ધણુ રાગ ગાવે ફાગ ધરધર, ઝુટે પવન જોરિયા;
ગંદલાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણા,
આખંત રાધા, નેહબાધા, વળજ માધા આવણાં!

[પા. ૧૫]

આ છંદ પછુ હરિગીતમાંથી ઘડ્યો. બનાવ્યો અજગતિ છંદ. હાથીની કુલણુ-જુલણુ ગતિના તાલ આ છંદના ડોલનમાં ઉતારવાનો યત્ન થયો. અને અનુપ્રાસોનો અભાવ સ્વાભાવિક વર્ણુસંગાદથી પૂરવામાં આવ્યો. જુઓ દરેક પંક્તિમાં 'ફ', 'ર', 'ગ' વગેરે વર્ણુો બિન્ન બિન્ન પુષ્પો પર બેસતાં પતંગીઆંની માફક સાહજ્યપૂર્વક પોતાનાં સ્થાન બદલતા ભય છે અને આ છંદની અજગત શી વિક્ષમરીલ ગતિ ધરે છે.

આ બધાં બંધનોથી ચારણી કાવ્યવાણીને જોઈતી *variety*-સૌર્યવંત નાદશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નાદના સામર્થ્ય વિના ચારણી કાવ્ય જુજબજ વિનાના ચોદા જેવું નમાલું ને નિરર્થક નીવડે છે. એટલે કંઠસ્થ કવિતાને આટલાં બધાં બંધનોની વચ્ચે રહીને પછી જ કાવ્યનો વિષય જમાવવો શક્યો. આ કારણે કાવ્યની સામગ્રી કદાચ બહોળી ન વસાવી શકાય, કદપનાનાં ઉકયનો ધણું ખરું થોડેક ઉંચેથી જ અટકી પડે, પુનરુક્તિ કર્યા વિના ચાલી શકે જ નહિ, રાખ્ડની ભલક પ્રધાનપદ ભોગવે, એ બધું દેખીતું જ છે. તેમ છતાં પછુ આપણે આગળ તપાસી ગયા તે રીતે આ કવિતામાં બની શકે તેટલા સંસ્કાર ભરવાની ખંત રાખવામાં આવી છે.

નિર્દોષ નાદ-વૈભવ

પરંતુ આ બધી શું નાદપ્રધાન કાવ્યની અસાધ્ય અને અનિવાર્ય કુટીઓ છે ખરી? નાદ અને રાખ્ડબમકની સાથે ભારોભાર ભાવ-

સંભાર ભરવો શું દુર્લભ છે ? ના, નથી. પુનઃજિનો દોષ બોધા
વિના, પ્રાસાનુપ્રાસનાં સખ્ત બંધનો પાળી છતી એ ભાવભરપૂર
ઋતુ-કવિતાઓ બંજાણીમાં થોકબંધ તેમ જ આપણા શિષ્યગુર્જર કવિ-
ઓની કૃતિઓમાં ક્યાંઈક ક્યાંઈક પડી છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ઋતુગાન રચ્યાં
છે તેટલાં ભાગ્યે જ અન્ય કોઈએ રચ્યાં હશે. વળી એનાં ઋતુકાવ્યો
મુખ્યત્વે કરીને ગાદ અથવા બોલી સંભળાવવાને જ સરભનાં હોય છે.
માત્ર ઉચ્ચ શ્લાકા : સહો અથવા વિદ્વાનો જ સાંભળીને સમજી શકે
તેવાં નહિ, પણ હબર માણસોની પચરંગી મેદની જે સાંભળીને
ડાહ્યે, એવી સરસ શબ્દગુચ્છીવાળાં ને એવાં સુગમ જિર્મિભરપૂર એ
કાવ્યો હોય છે. એટલે એ ચારણી ઋતુકાવ્યોના દોષોથી મુક્ત છતાં
તેના ગુણોએ કરી બેવડાં શોભીતાં હોય છે. એમાં કુદરતનો રૂપકાવ,
માનવીનો જિર્મિરપર્શ અને બાષાનો મરત ખિલાવ બેળાં મળેલાં
હોય છે. ચારણી ગીતની માફક એ મહાકવિએ બોલી સંભળાવવા માટે
રચેલાં લોક-ડોહાવણુ પદો માંહેણુ એક પદ લઇને એની આ કલાની
પરાકાષ્ઠા તપાસીએ. આ છે વર્ષાગીત : નામ છે 'નવ વર્ષા' :

*હૃદય આમાર નાચે રે આજિંકે

મયૂરેર મત નાચે રે, હૃદય નાચે રે !

શત વરનેર ભાવ-ઉચ્છવાસ

કસાપેર મત કરે છે વિકાસ

આકુલ પરાન આકાશે ચાહિયા

ઉત્સાસે કા'રે જાચે રે !

હૃદય આમાર નાચે રે આજિંકે

મયૂરેર મત નાચે રે.

[મારું હૃદય આજે મોરલાની માફક નાચી રહ્યું છે. શતવરણા જિર્મિભાવ
રૂપી મયૂર-પિચ્છાની જાણે કળા કરીને, આકુલ પ્રાણુથી આકાશ સામે
નિહાળી મારો હૃદય-મોરલો કોને પુકારી રહ્યો છે !]

*બંજાણી ભાષામાં 'હૃદય'નો ઉચ્ચાર 'હિદય' : 'વ' નો 'બ' : 'સ'
નો 'શ' : એવી રીતે થાય છે. તેમજ 'અ'નાર નો 'ઓ'નાર ઉચ્ચારાય
છે-જેમ કે 'લયેછ' નો 'લોયેછ'. આટલો ખચાલ રાખીને આ કાવ્ય
વંચારો તો એનો નાદ-વૈભવ બરાબર સમજાશે.

—સુ.

આ પ્રથમ કક્ષનો ભાવ : કવિદ્વયે મોરલાલું રૂપ ધારણ કર્યું-
એનોભાવોનો વિકાસ મોરની પિચ્છ-કળાલું રૂપક પામ્યા. ચારણી
કાવ્યમાં આ કલ્પના નહિ અંગે.

પછી મેધમર્જનાનો નાદ ઉઠાવતી શબ્દરચના આવી :

ગુરુ ગુરુ મેધ ગુમરિ ગુમરિ
ગરજે ગગને ગગને, ગરજે ગગને.

ધેયે ચલે આસે બ્રહ્મેર ધારા,
નવીન ધાન્ય દુલે દુલે સારા,
કુલાયે કાંપિ છે કાતર કપોત
હાકુરિ કાકિ છે સધને,
ગુરુ ગુરુ મેધ ગુમરિ ગુમરિ
ગરજે ગગને ગગને.

અસાધર આરણી કાવ્યનો ગુણ મહાથા: સરખાવે [પા. ૨૮]

પેપન્ન બાદવ માસ મધળા
વહે પચરંગ વાદળાં,
ગડ હડડ ધણુણુ અંબર ગાજત
શિખર અતરંગ શામળાં.

અથવા [પા. ૫૦]

આપાદ ધણુખીએ હુંખીએ અંબર
વજ્ર બેવળ ચોવળીયં;
મહેશ્વર મહેલીએ, હાડગેહેલીએ
નીર છેલે ન કલે નળીયં.

પછી રવિનાથ નવાં ધાન્ય-છાડનાં ડોલન વર્ણવે, દેડકાંની બાલી
વર્ણવે. એનો અસાધર આરણી કાવ્ય સ્તરે મેધ બને. પરંતુ તે પછીની
કક્ષમાં

નયને આચાર સજલ મેધેર
નીલ અંજન લેમે છે
નયને લેમે છે !

નવ તૂનદલે ધનવન છાયે
 હરથ આમર દિયેછિ બિછાયે,
 પુલકિત નીપ-નિકુંજે આનિ
 વિકસિત પ્રાન જેમે છે,
 નયને સજલ સ્નિગ્ધ મેધેર
 નીલ અંજન લેમે છે.

[મારાં નયનોમાં સજલ મેધનું આસમાની અંજન અંજલ મધુ છે.
 નવાં ધાસ ઉપર ધાટાં વનની છાંચડીમાં મેં મારો હર્ષ બિછાવી દીધો.
 છે, મારો ખીલેલો પ્રાણ આને આ પુષ્પભર્યા બાગમાં જીવી ઉઠ્યો છે.]

એ ચારણીને માટે દુર્લભ : એથી યે વધુ દુર્લભ કલ્પના તો હવે આવે છે :

ઉગો પ્રાસાદેર શિખરે આનિકે
 કે દિયે છે કેશ એલાયે
 ક્યારી એલાયે ?

ઉગો નવધન-નીલ વાસખાનિ
 શુકર ઉપરે કે લયે છે ટાનિ
 તડિત-શિખાર ચકિત આલોકે
 ઉગો કે દિરે છે એલાયે ?

ઉગો પ્રાસાદેર શિખરે આનિકે
 કે દિયે છે કેશ એલાયે ?

[ઓહોહો ! આ મહેબના શિખર પર આને પોતાના અંજોડાના
 કેશ કેણે વિખરાતા મેલેલા છે ? ઓ રે ! આ નવલ વાદળી રૂપી
 આસમાની ઓહણીને પોતાના હૈયા ઉપર તાણી લઇને કાણુ ઉભું છે ?
 વીજળીના તેજ-અમકારાની અંદર આ કાણુ રમવા નીસર્યું છે ?]

ઉગો નદીકુલે તીર-તૂનદલે
 કે બસે' અમલ વસને
 સ્યામલ વસને ?

મુદ્દર ગગને કાહારે સે વ્યાપ ?
 ઘાટ છેડે ઘટ કાયા બેસે જાય ?

નવ માસતીર કચિ દક્ષગુલિ
આનમને કાટે દશને,
ઉગા નદીકૂલે તીર-તૂનદલે
કે ખસે સ્યામલ વસને ?

આ છે કાઠ એકાકિની પનીહારીની કલ્પના :

[ઓ રે ! આ નદીને તીરે, કાંકાના ધાસ પર આ નિર્મલ અને નીલરૂ
વસ્ત્રે કાણુ બેઠું છે ? દૂર ગગનમાં એ કોને નિરખી રહી છે ? એને
ઘડો ઘાટ પરથી ક્યાં તણાતો ભય છે ? આમ અન્યમનરૂક બનીને
એકી એકી માસતી પુષ્પની ફૂલી પાંખડીએ દાંત વતી તોડ્યા કરતી
એ કાણુ હશે ?]

હવે આવે છે ખીજ કાઠ જોપ-નારીનું રાજ-ચિત્ર :

ઉગે નિર્જને બકુલશાખાય
દોલાય કે આજિ દુલિ છે
દોદુલ દુલિ છે ?

ઝરકે ઝરકે ઝરિ છે બકુલ
આંચલ આકારો હતે છે આકુલ
ઉડિયા અલક ઢાકિ છે પલક
કબરી ખસિયા ખુલિ છે,

ઉગે નિર્જને બકુલ શાખાય
દોલાય કે આજિ દુલિ છે ?

[ઓ રે ! આ નિર્જન પ્રદેશમાં બકુલની ડાળીએ આજ કાણુ એ
હાડિએ ઝુલી રહ્યું છે ? હાંચિએ હાંચિએ ઉપરથી બકુલ પુષ્પ ધરે
છે; એનો અંચળો આકારો ફરફરી રહ્યો છે, એની કેરા-લટો જડી
જડીને મુખ ટકે છે; એનો અંબોડો છુટી ગયો છે.]

વર્ષા-સુંદરીનાં આ બધાં કવિવરે કલ્પેલાં જીવનવાં રવરૂપો છે. અને
ઉલ્લે એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને જતી કરી કવિ તાદરાતાની ભૂમિકા પર
પાછા ફરી સાદું સીધું ઝાલુ-દરચ રજુ કરે છે :

ઝરે ધનધારા નવપલ્લવે,
કાંપિ છે કાનન ઝિલ્હર રવે,

તીર છાપિ નદી કત્ત કલ્સોલે

એલ પલ્લીર કાછે રે !

હૃદય અમાર નાચે રે આગિ,

મથૂરેર મત નાચે રે.

[નવ પલ્લવ મેઘધારા ઝરે છે; તમરાંના હલ્લેકારથી જંગલ કંપે
હૃદય છે; અને નદી ગાળતે પૂરે કાંઠા પરથી છલકી જઈને ગામની
અડોઅડ આવી પહોંચી છે.]

આ અને આવાં અનેક ઋતુકાવ્યો રવીન્દ્રનાથે ઋતુના અસર
ઉત્સવો ઉજવવા અને અભિનય સાથે બોલી સંભળાવવા માટે યાજ્યાં છે
માટે જ એની જોરદાર શબ્દ-રચના મોટી મેદિનીનાં મનહરણ કર-
વાની તાકાત ધરાવે છે. આ લેખકે કલ્પતા નગરમાં ‘વર્ષા-મંગલ’
નામના ઉત્સવમાં કવિવરને આ અને આવી અન્ય કૃતિઓ બોલી સંભળાવતા
નિહાળ્યા ને સાંભળ્યા છે. આ ગીત એમની કૃતિ ‘ક્ષનિકા’માં છે.

પરંતુ આવા કલ્પનાબૈભવની આશા આપણે ચારણ કવિ પાસેથી
શી રીતે રાખીએ ? ક્યાં શબ્દદાનાં સમૃદ્ધિ-દાન પામનાર રવીન્દ્રનાથ ?
ને ક્યાં નિરક્ષર ચારણ ! એ કવિને, અથવા તે।

આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઇને

ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે;

રનેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન

નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે,

પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ સામે !

ધવલ તવ નેત્ર સામે !

એ શરત્પૂર્ણિમાનો સાગર પરનો ચંદ્રોદય નિહાળનાર કવિ કાન્તન.
અથવા તે।

ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ

લીંજે મારી ચુંદડલી !

એટલી લોકગીતની પંક્તિમાંથી

આનંદ કંદ ડોલે સુંદરીના વંદ ને

મીઠા મૃદંગ પડછંદા રે,

મંદ મંદ હેરે મીટડી મયંકની
હેરે મારા મધુરરસમંદા
હો ભીંજે મારી ચુંદડી ! -ઝીણાં

એવો નાદનૃત્યની મસ્તી જગવતો વર્ષા-રાસ રચનાર કવિ
નહાનાલાલને, એવા અનેક આધુનિકોને તો ધણી ભાષાના સમાગમ,
ધણાં ધણાં નવોર્મિ-મંથન, આત્મલક્ષી કવિત્વનાં અનેક પ્રેરણા-અરણ્ય
ધત્વાદિ સમૃદ્ધિઓ સાંપડેલ છે. એની જમાવટ પરલક્ષી કવિતાને ચીલે
ચાલનાર અને કેવળ પોતીકી મૌલિક કલ્પનાશક્તિ પર જ જોર
કરનાર ચારણોથી ન જ બને. તે છતાં આપણે કેમ વિસરી શકીએ કે-

જેઠે જગજીવન ! સુકે બન બન
ઘોર ગગન ધન ચઢત ધટા,
ભાવત નહિ ભોજન, જાત બરસ દન,
કરત ત્રિયા તન કામ કટા.

[પા. ૨૨]

અથવા તો

આવન જલ બરસે, સુંદર સરસે
બદલ બરસે અંબરસે,
તરુવર ગિરિવરસે, લતા લહરસે
નદિયાં પરસે સાગરસે;
દંખતી દુઃખ દરસે, સેજ સમરસે
લગત જહરસે દુઃખકારી,
કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી
જોકુલ આવો ગિરધારી !

એ કલકલનાદિની, પ્રવાહવંતી અને સંગેમરમરની પુતળી સમી
સુડોલ કવિતા ચારણ કવિ શ્રી પાંગણશીલાલની છે. કેમ વિસરીએ કે

રંગ ભાદ્રવ શ્યામ ધટા રંગ રાતો ય
રંગ નીલમ્બર શ્વેત રજે;

ફળ પુલ અપ્રબળ કમ્બળ ફેલીએ
વેલીએ નેક અનેક વજે;

એ બાદરવાની અમ્બજાટાની પાંચ પાંચ રંગે પૂરાયલી છળા
આંકનાર કોઈ નિરક્ષર માંથેથી માલીસર છે ? કેમ વિસરીએ કે

મૃગજાળા વાળા લોહ હિંજળ્યા પ્રથમી માથે
નીરઝારા સૂકા, પાન ત્રાવરારા નાશ;
સોવરારા ખાલી આરા દોરા દોરા જેમ સૂકા
નશાં જીવ દાદરારા પામીઆ નિરાશ.

[પા. ૧૦]

એ સજગતા ઉનાળાની સુરેખ જીવી આંકનાર કલમ પેલા ગામાડયા
વહીવંચા ગીગા બગતની છે ?

આવું સખલ એ કવિતાનું કલેવર છે; પરસુંદી સમાન મનધાર્યા
ઘાટ આપનાર મુલાયમ એનો ભાષાપુન છે; આવી ચોટદાર એની
ગાત છે. એ ગુણેવાળી કવિતાને કાળના મોટામાં ચાલી જવા દેવું
આપણને પરવડે જ નહિ. નવા કાવ્યયુગમાં એના કલેવરનો સરસ
ઉપયોગ થઈ શકશે.

સ્રીગીતો વિ. ચારણી ગીતો

આ બંને જાતનાં ઋતુગીતો વચ્ચેની તુલના જ અસ્થાને છે.
બંનેમાં ‘ઋતુ’નો નિર્દેશ બાદ કરતાં બાકીનું લગભગ બધું જિનન છે.
સ્રીગીતો ગરબે રમવાના, સહજ સરલ રાખ્દરચનાવાળાં, બેહદ કામલ,
અને બીજા અનેક દૃષ્ટિએ સૌષ્ઠ છે; ચારણી ગીતો રાજદરબારે કે શુર-
વીરોને દાસરે ગાવાનાં, બેઠાબેઠાં એકલા લલકારવાનાં, અલભ્યકલાળી
ને અટપટી રાખ્દરચનાવાળાં, બેહદ જોરીલાં અને બીજા સર્વ
દૃષ્ટિએ પૌરુષ પ્રગટ કરનારાં છે. ક્યાં રહું

બાદરવે તો બરદરિયે હું ફળી રે વાલાજી !
આ કંથ વિના કર ઝાલી કોણુ ઉગારે મારા વાલાજી !

[ર. શ. ભા. ૩ : પા.]

એ વલ્લભલે વિરહાર્દ્ર સ્વરે ગવાતું દ્રાવક સ્રીગીત ! અને ક્યાં

ભાદ્રવ સર ભરે જી ! કે અતનત હિલરે,
શ્રીરંગ સંભરે જી ! કે વિરહી વિસ્તરે;

વિસ્તરે ઊરવય વિરહ જેલી, શોક ગોકુલ વન સહી
 ધન્ય ધન્ય તારી પ્રીત મિરઘર ! ગોપ તુજ કુબળ મહી;
 પંથ પેખ થાકાં નયન દન દન, સ્યામ તપત રમાવણાં !
 આખંત રાધા, નેહ બાધા, વ્રજ માધા આવણાં !

[જ. ગી. પા. : ૧૧]

એ મરોડદાર, મલપતી ગજગતિએ ઉપડતું ચારણી વિરહગીત !
 સીનનો ગારો કે

“આપાઠે ઝીણી ઝળૂકે વીજ
 મધુરા બોલે મોરલા રે લોલ

[૨. રા. ભા. ૩ : પા. ૬૧]

અથવા બહુ બહુ તો સુવાણું પ્રકૃતિ-ચિત્ર આંકે કે

આપાઠે ધમધારિયા ને વાદળ ગાળે ધોર,
 બાપૈયા પિયુ પિયુ કરે ને મધુરા બોલે મોર
 કે આણાં મોઢસને મોરાર !

[૨. રા. ભા. ૩ : પા. ૮૩]

ર્યારે ચારણ ગણું કુલાવીને દિગન્તો ગજવતો, ચડકાર દેતો, સલા-
 મંડપ હલમલાવતો ગારો કે [જ. ગી. પા. ૬]

ધર આપાઠ ધડૂકિયા મોરે કિયા મલાર;
 રાધા માધા સંભરે જદુપતિ જગ ભડ્યાર !
 ખળહળ વાદળિયાં વચે વીજળિયાં વ્રજકંત;
 રાધા માધા કંથ વિણ ખણ નવ રિયણ ખસંત.

અને પછી પછટો મારીને ગજગતિ-છંદ ઉપડે :

વ્રજ વહી આવણાં જી ! કે વંસ બળવણાં !
 પ્યાસ ભુઝાવણાં જી ! કે રાસ રમાવણાં !

વળી અવાજ ત્રીજે પછટો ખાય :

રંગ રાસ રત ખટ મસ રમાણાં, પિયા પાસ ભુઝાવણાં !
 આપાઠ ઝરણાં ઝરે અંબર, તપે તન તરણી તણાં !

વિરહણી નેણાં, વહે વરણાં, મિયણુ વિરહી આવણાં
આખંત રાધા, નેહ બાધા, મળ્યે માધા આવણાં !

શ્રીગીતોમાં ઋતુસૌંદર્યનું વર્ણન નથી, ઋતુ-દર્શનું વર્ણન છે. શ્રીની
કલ્પના બારીક ચિત્રાંકણ નથી કરતી, પણ કામલ દેયું નીચાવે છે,
કાલાવાલા કરે છે, અસહાયતા પુકારે છે, એકલતાની વેદના દાખવે છે,
દહાંત લહ્યે : [૧. રા. ભા. ૩ : પા. ૬૦]

આવણુ તો સરવડીએ વરસે,
ગ્રીણુ ગ્રીણુ મેવલિયા વરસે
વાલા મારા તોય મરું તરસે
આવો હરિ રાસ રમો વાલા !

અથવા તો

આવણે સોળ સંખ્યા શણુગાર
કે આંખડી ન આંજીએ રે લોલ !

એમાં આવણના સૌંદર્યનું વર્ણન નથી; જ્યારે ચારણની આંખ તો
એ આવણની કુદરતના નૂનવા શણુગાર નિહાળે છે. આ રહ્યું :

હસત આવણુ, મસત છાયા, વસત નીલી વેલડી,
બાપયા પ્રધળા મોર બોલે, ધ્યાન રાખત ઢેલડી;
પ્રથનાર નાવત, કરત પૂજા, ધ્યાન શંકરસેંધરે,
જસલિયણુ તણુ રત માલગમં સતણુ-વીસળ સંબરે.

હલકતાં આવણુ-નીર : હવાતી હાંચડી : વળીવળીને ફેલાતી લીલી
વેલડીઓ : બપૈયા મોરલાના ટોકાર અને સમીપે ડોલતી ઢેલડીનું સ્વામી
પર ધ્યાન રાખવું : અથવા તો હરકોઈ બીજું ચારણી ગીત જુઓ :

નવખંડ નીલાણીએ, પાવન પાણીએ
વાણીએ દાદર મોર વળે,
શવદાસ ચડાવણુ પુંજાય શંકર
આવણુ માસ જળે સલળે.

નવે ખંડ નીલા થયા : પાણીએ પાવન થયા : દેડમાં ને મોરલાની
પાણી કુટી : શિવની પ્રત્યૂબ ચાલી : એવો સજ્જ ભાવજી માસ. આ
વર્ણન સ્ત્રીગીતોમાં નથી, આંહી પ્રાધાન્યપદે પ્રકૃતિ-લીલા છે, ને ત્યાં
અમરપદે વિરહી દરાની લાચારી છે. ચારણી કાવ્યમાં જુઓ તો,

રંગ ભાદ્રવ સ્યામ ધટા રંગ રાતોય
રંગ નીલંબર વેત રજે,
ફળ ફુલ અપ્રખળ, કમળ ફેલીએ
વેલીએ નેક અનેક વજે.

એવા મન-ધરતીના રંગખિલાવ પર દિલ-ડોલન થઈ રહ્યું છે. ઠેર ઠેર

પીલંબરી લાલ ફુલી લીલંબરી બણી પૃથી
ધનસ્યામ માથે છુટી મેઘરી ઘેળુંબ;

એ જ દૃષ્ટિયોગ : ઋતુદર્શને ઘેલાવર બનેલા ચોખ્ખાની આનંદ-ભૂંટ : કલ્પ-
નાનાં સ્થામધરતી ફરતી વિક્રમશીલ મૂમામૂમ : અને પલે પલે ચોખ્ખાની
જ ઘેરીઘેરી આંખડી વતી ચાલતું અવલોકન : એ રસિકતામાંથી પણ
વિક્રમ ભગે : પ્રેક્ષાનાં ચેતનપૂર હાળા મારે : મનવોડીલા ધનમને.

ત્યારે એથી હલકું સ્ત્રીગીતોમાં હૈયું અંદરખાનેથી રડે, અંતરની
કઠોર ધરતી પલળીને પોચી પડે, ઋતુ-સંભારણે મમગીની વધે, ઉર્મિઓ
વિરહ-દુઃખની અતિરાગતાને લીધે ધણુંખરું ફીણ પછ પડી ભય,
સ્ત્રીત્વને વિષે અખળાપણાનો ને અસહાયતાનો જ મોઠો ખચાલ પોષાય.

પરંતુ ખીજ બાજુ ચારણી ગીતોથી કુટુંબ-જીવનના કામલ ભાવો
ક્યાં જરીકે ઝીલાયા છે? મેઘદર્શને ખેતરોમાં કલ્સોલી હકતી બંદેન

વરસજે વરસજે હો મેહુડા બાવાજીને દેશ !

જઠે ને માઢીરો ભયો હળ ખેડે.

બીને બીને હો વીરા મારા પાધડીઆરો પેચ,
બાબજનો બીને હો ચૂડો વળી ચુંદડી.

બીને બીને હો બાબજ મારી રેશમીઆરી ડોર,
ગીંગા ને બીને હો ચારો પારણે.

[ઋ. ગી. પાટ. ૩૫]

એમ મિહુલાને મહિષર મોકલે, બાકી હજી ખેડતો હોય ને બાળી
નાંકામણુ કરી હોય એવું ચિત્ર આલેખે, વીરાની પેચાળી પાંધડી,
બાળીનો ચૂડો ને ચુંડડી, તરુવરની ડાળે ઝૂલતા પારણાની દોરી ને એમાં
પોટેલો ભત્રીજો : એ સર્વને વૃક્ષમાં બીંબતાં કહેવે. આવું દશ્ય રોધવા
ચારણી કાવ્યમાં ભમવું નિર્ણય છે. અથવા તો સાસરવાસીના પીંજ-
રમાં પૂરાએલી માળાપવિહોણી બ્હેન ઋતુએ ઋતુએ બાકીને [પાનું ૧૬]

વરસાળે આણું મેલજો રે વીરડા !

વરસાળે ખોદું જૂડાં.

x x x

શિયાળે આણું મેલજો રે વીરડા !

શિયાળે સાંધું સાંધણું.

x x x

ઉનાળે આણું મેલજો રે વીરડા !

ઉનાળે કાંતું કાતણું.

એવા ઓશિયાળા બાવોના સદેશા મોકલે, 'તું' તેડાવીશ તો હું વાશ
કામ કરી આપીશ. મક્તના રોટલા નહિ ખાઉં.' એવી ખાત્રી આપે,
છતાં બાકી તો પ્રત્યુત્તરમાં બ્હેનને

ખોદશે રે 'ધરની નાર મારી બેનડી

તમે તમારે સાસરે.

એવા નકાર જ કહાવે: કરી પાછી બોણુડી બ્હેન તો

પીયરનાં ઝાડવાં દેખાડો મારા વીરડા !

એ રે ઝાડખડે હીંચતાં.

એ પિયરનાં બાળ-સાથી ઝાડવાંને મળવા તલખે, ત્યારે રજાથી બાકી

ઓતર દખણની વાવળ રે આવી

વાવળે રોળાઈ આં ઝાડવાં.

એવા બુઢાણાંવાળો જવાળ વાળે. આખરે પિયર-દર્શનની આસા
સજીવીને બ્હેન [પા. ૧૮]

જો રે મરીને સરજીં ઉઝ્ય ચરકલી
જાણ બેસું વીરાને ટોડલે.
જો રે મરીને સરજીં કૂવાનો પથરો
માથે ધોવે રે વીરડો ધોતીઆં.

એવી અંતર ચીરનારી મૃત્યુ-લાવના લાવે : આવી હૃદયરપર્યાં, વેધક, કલાવિહીન, ને આડમ્બરહીન ગૃહ-ઉર્મિઓ ચારણી કાવ્યમાં ગોતી જડશે નહિ. આવણી ત્રીજના વિશિષ્ટ તહેવાર પર બહેનને ઘેરે તેડી લાવવા માટે હેતાળ માધ એને સાસરે જાય : પણ બનેલીની જમીનમાં ખારખાર હળનાં વાવણું જૂત્યાં હોવાથી એ ખાર સાથીઓનાં બુલવાણં કાણ દીપી આપે ? બનેલી બહેનને નથી મોકલતો : હતાશા લાઘવેરે આવીને વાટ જોતી માતાને એક જ સંદેશો કહે છે :

એક મત જલમો માતા બેનડી રે
બેનડી રવે પરદેશ !
સાતે બાયાની બેનડી રે
બેનડી રવે પરદેશ !

એવી પ્રમજ્જીવીઓની સંસાર-ઘટનામાં બરપૂર પડેલી મનોવેદનાને આટલી સરલ દ્રાવક શૈલીએ વર્ણવવાની આશા અમીરઆમિત અને આડમ્બરપ્રેમી ચારણ-કવિ કનેથી રાખવી અર્થ છે. ચારણી કાવ્ય એ પૂરું લોકકાવ્ય નથી. એ બે વચ્ચેનો બેદ તો આ રહ્યો :

“It is difference between sophistication and artlessness : Minstrel's song will suit the hall better than the ~~bowser~~, the tavern or the public square better than the cottage, and would not go to the spinning-wheel at all (Prof-Kitterege).”

દોહાનું ઋતુકાવ્ય

લોકસાહિત્યનું ઉત્તમોત્તમ ઋતુકાવ્ય તો દોહાઓમાં હતયું છે : સ્વીચીતો અને અસ્વીચીતો, બન્નેના નળજા સંદર્ભરથી મુક્ત અને છતાં બન્નેનાં જૂનવાં સામર્થ્યને સંપરતા એ દોહાઓ એકલે ગોપજનોનાં વનવાસી હૈયાનો મીઠામાં મીઠા નીચોડ : એની સૈદ્ધંતપારખ દરિ એક બાજુએ એ બન્ને પદ્ધતિના દોહામાં

વરસ વખ્યાં વાદળ વખ્યાં,
ધરતી નીલાણી;

એવું ચિત્રાંકજી કરે છે અને છતાં તેની સાદાસાદ

(એક) વિળછુંદને કારણે
શેણી સુઠાણી.

એવું વિલેગી ગોપ-યુવતીનું પ્રેમ-દર્દ સખલ મિતાક્ષરી રીતે ચાંપી
ચાંપી એ બખ્ખે પંક્તિઓમાં ભરી આપે છે. ચિત્રાલેખન અને
વેદનાલેખન, બન્નેની સમતોલ મેળવણીમાંથી નીપજેલા

ઢાટે મોર કંણીક્રિયા વાદળ ચમકી બીજ,
રુદાને રાણો સાંભર્યો આઘ અષાઢી બીજ.
સાણે વીણું સાટકે, નાંદીવેલે નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજનું, બેડી બાળે વેશ.

એવા હોહાસોરકા ફાયરે અને નેસડે, સિતારના તાર પર અને
વાંસળી વાટે, સભારંજક વાર્તાકારને કહે અને ગાયો ચારતા ગોવાળને
બળે, રાજસભામાં અને રેંદીઆના ગુંગન સાથે, સર્વત્ર રેલી શકે છે,
પીનાર પાનાર રંક કે રાય, વિદ્વાન કે નિરક્ષર, સ્ત્રી કે પુરુષ, સર્વેને
સચોટ નાદ-થડકાર સમેત હોહો રપરપી શકે છે. એ મેહ-ઢળળીના

મોટે પણગે મે આવ્યો ધરતી ધરવતો
અમ પાંતીનો એ ઝાકળ ન વરસ્યો જોડવા !
વણુ સગે, વણુ સાગવે, વણુ નાતરિએ નેહ,
વણુ માવતરે જીવશું, તું વણુ મરશું મેહ !

એ મેહનું રૂપક વાપરીને કરેલા વિદ્યાપોમાં સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ
ભારોભાર છે. ભાષા-રચનામાં મહાનગીભર્યા ચારણી કાવ્યનું સંમિત
કૌશલ છે. અને તેટલી જ ગદ્યબાગીતની કોમલતા છે. કારણ એ છે
કે આ હોહાસોરકાનું સર્જન સભારંજક અને અલંકાર-યોગીન ચારણ્ય
કવિનું નથી, આ તો છે નિઃસર્જનાં વીરત્વ અને માર્દવ બન્નેના ગાઢ
સંગી, પ્રેમદર્દી, વિરહાનુભવી અને તે છતાં બીજી બાજુ તેટલા જ
વિક્રમશીલ રવભાવવાળા વનરાજ-સંગાથી ગોપજનોનું ઈર્ષિ-ઈર્ષ્યારણ્ય.

કનુગીતો

ચારણી કવિઓની જાતિઓ

૧. મોતીસર : કચ્છ-ભુજના રાજકવિ માવલજીની પાસે માણેકજી નામે રજપુત રહેતો. એ માણેકજીને માવલજીનાં રચેલા તથામ કાવ્યો કંઠે હતાં. માવલજીએ ઉદેપુરના મહારાણાનો એક ગ્રંથ બનાવેલો, પણ મહારાણાના તેડાવ્યા છતાં યે માવલજી ઉદેપુર જઈ રાકતા નહોતા. એવામાં માણેકજી રજપુત માવલજીનું નામ ધારણ કરી, ઉદેપુર જઈ એ આખો ગ્રંથ પોતાને કંઠરથ હોઈને રાણા સમક્ષ સંભળાવી, મોટું ઇનામ ઉપાડી આવ્યો. ભુજના રા'એ એને કેદ કર્યો. આખરે માવલજીએ પોતાની પુત્રીના વિવાહને પ્રસંગે રા' પાસેથી માણેકજીની મુક્તિ માગી. “માણેકજી જે તારો માગણીઆત થાય તો છાડું.” એવી રા'એ શર્ત મૂકી. એ શર્તે માણેકજી છુટ્યો, માવલજી ચારણનો ચાયક ઈર્થો ને માવલજીએ એના કંઠમાં સાચા મોતીની સેર (માળા) રોપી, તે પરથી એના વંશજો મોતીસર કહેવાયા ને ચારણોના ચાયક બન્યા. કાવ્યરચનાની સિદ્ધિ તેઓને સરી પેઠે વરી. આજે આ જાતિ મારવાડમાં તેમ જ આંહી પણ અદ્ય સંખ્યામાં છે.

૨. મીર : મુસલમાનો છે. પોતાને તાનસેનના વંશજો કહેાવે છે.

૩. ઉડિયા : પરજીઆ ચારણાના ચાયકો છે. મીરો સાથે તેઓને રોટીવહેવાર નથી.

૪. હાઠી : અસલ હિન્દુ : કૃષ્ણના સમયમાં નૃત્ય, રાસ વગેરે કાર્ય કરતા : પછી તેઓ કાઠીઓની સાથે માગણીઆત બનીને રહ્યા. પછી મુસલમાનોએ તેઓને વટલાવ્યા.

૫. રાવજી : અસલ ચારણના પુરોહિત બ્રાહ્મણ : પણ કચ્છના રાજકવિ માવલજીની બે પુત્રીઓને પરણાવતી વેળા, બન્નેને કચ્છેડાં થતાં હોવાથી બન્ને કન્યાઓને બદલાવી નાખી : મોટી કન્યા મોટા વરને અને નાની નાનાને પરણાવી દીધી. ચારણો ખીલ્યા. મોરને વટલાવી વહીવંચા સ્થાપ્યા. અત્યારે તેઓ ચારણોનાં નામ માટે છે, સાથે જ એ છે ને ચારણોને ચાયે છે.

કહે રાધા કાનને

[રાધા-કૃષ્ણની આ વિરહ-ખારમાસી થયાસ વર્ષની અંદર જ રચા-એલી લાગે છે. રચનાર કોઈ 'ભૂરો' નામે કવિ લાગે છે. કોઈ કહે છે કે 'ભૂરો' નામે એક મીર હતો, બ્યારે ખીલ કહે છે કે એ ઉપલેટાનો રહીશ ભૂરો રાવળ છે. વાચક ભેધ રાકરો કે આ 'ખારમાસી' માં ઋતુનાં વિરોધ લક્ષણો વર્ણવાયાં નથી. ક્યાંઈક ક્યાંઈક કેવળ આછાં દર્શન આવે છે. તે સિવાય પ્રધાનપદે તો એની શાબ્દિક ઝડઝમક અને પ્રવાહી ઉર્મિમયતા છે. ચારણના કંઠમાંથી ગવાતી વેળા એનો નાદ-પ્રભાવ મનુહરી રાકે છે. સામાન્ય રીતે ચારણી ઋતુગીતો આપાઠથી ઉપડે છે, પણ આમાં જોઈથી પ્રારંભ થાય છે.]

[રોડા]

સમરૂં માતા સરસતી ! અવચળ વાણી આપ !

શુભ્ર ગાવા ગોવિંદના, ટળે જ ભવના તાપ.

કાન તણ અમને ગીયા, સઘળો ગોપી સાથ,

પ્રભુ નાન્યા દ્વારાપુરી, રાજ કરે રૂગનાથ.

મેં રહું ગોકુલ ગામમેં ^૧કાનડ નાન્યા કોઈ,

અળ ઝખના એસી કરૂં રયામ સંદેશો સોય.

^૨વિનતા તમને વીનવે, નહિ ઈનેકો કે નેક,

એક વાર માધા આવજો ! જો અળ ^૪આયો જોક.

[૭૬ દોમળીઆ]

અળ જેઠ આયો, હઠેર લાયો, રાત્ર ચઢાયો શામને,
જડવંસ જાયો, નાય નાયો, કહેણ કઢાયો કાનને;
વન રેવેણ વાતાં, રંગ રાતાં, ગોપ ગાતાં ઘ્યાનને,
ભરપૂર ભેળનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને,
છ ! કહે રાધા કાનને.

[હવે જેઠ મહિનો આવ્યો, આનંદની હઠરીઓ લાગ્યાં: ચિત્ત રવામીને ચઢવા લાગ્યું. કાનને સડેયો કઢાવ્યો. છતાં એ જડવંસમાં જન્મેલો નાય ન આવ્યો. વનમાં રેણુ (વાંસળી) વચાડતા, રંગમાં રાતા આંબીલા જોપલોડા જ્ઞાનમાં મીતો આવે છે. અને ભરપૂર ચૈવન-વાળો આમિની રાધા કાનને કહેવરાવે છે.]

આપાઠ

હન ગણતાં જેઠ ગયો, કાળી ઘટા ધન કાઢ;
એણી પેરે કાના આવજો ! આયો માસ અપાઠ.

આપાઠ આતાં, મેધ માતાં, વાય વાતાં વાદળાં,
ધર નીર ધારા, દુઃખી દારા, સામી મારા શામળા !
વાજંત્ર વાળે, ગેહિરી ગાળે, મેલ્ય માઝ માનને,
ભરપૂર ભેળનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને,
છ ! કહે રાધા કાનને.

[દિવસો ગણતાં જેઠ પણ ગયો. વાદળાંએ કાળી ઘટા કાઢી દે કાના ! આ તરફ હવે આવજો ! આપાઠ માસ આવ્યો.]

આપાઠ આવતાં તો મેધ માટેલો જન્મેલો. વાયુમાં વાદળાં વહેવા લાગ્યાં. ધરતી પર પાણીની ધારા પડે છે. (તારી વિરહિણી) દારા

૧. ચિત્ત ૨. 'રેણુ' સહજને કુંઠવ્યો છે. ૩. જ્ઞાનમાં (ઉત્તર હિન્દુ-સ્થાનમાં 'આન' જોવાય છે.)

કુઃખી થાય છે હે મારા સામળા સ્વામી ! આ પાછાં ત્રણ વાસે છે.
અહેરા નાદ આવે છે, માનિની હવે તો માન ને મર્થાસા પ્રેમી જે
છે. એમ ભરબેળનમાં આવેલી ભામિની રાધા કાનને કહેવે છે.]

આવણુ

ત્રીએ બેઠા ૧તળ તકે અણુપૂરી મન આશ,
અળળા મેલી એકલી, 'લણીએ' આવણુ માસ.

આવણે સારાં, ઝરે ઝારાં, ઠેક તારાં કામની,
પહેરી પટોળાં, રંગ ચોળાં, ભમે ટોળાં ભામની;
શણુગાર સળયે, રૂપ રળયે, બૂલ લળયે' જાનને,
ભરપૂર બેળનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને
છ ! કહે રાધા કાનને.

[ત્રીએ મહિનો બેઠા ત્યાં મુખી પણ મનની આશા અપૂર્ણ રહી.
(સ્વામીએ) અળળાને એકલી મેલી. એવો આવણુ માસ વર્ણવીએ છીએ.

આવણુમાં સારી પેટે શુદ્ધિ ઝરે છે. ઠેક કામિનીએ (સંસાર) તરે
છે. રંગે રાતાંચોળ પટોળાં પહેરીને જીઓનાં ટોળાં ભમે છે. અમે
પણ શણુગાર સળએ છીએ, રૂપને રાંજત કરીએ (શણુભારીએ) છીએ,
બૂલ અને જાન ભૂલીએ છીએ.....]

ભાદ્રવે

નહિ આવો તો નાયલ ! પાલીશ મારા પ્રાણ;
ઝડ હડ અંબર ગાલયો, જોર ભાદ્રવે બાણ !

૧. તળ તક=ત્યાં મુખી (ચારણી કાવ્યમાં હિન્દી પ્રયોગોની પણ
શ્રેષ્ઠી મેળવણી થાય છે.)

૨. કહીએ (કાઠી પ્રયોગ)

૩. ચારણી ભાષા હમેશાં માત્રા મેળને ખાતર જરૂર પડતાં આવી હૂં થે.

ભરપૂર ભાદ્રવ, 'હઠકે' હાદ્રવ, એમ ભાદ્રવ આવતાં,
 ચઠ્ઠકે જિંગોરા, સાઠ ઘોરા બહુ મેરા બોલતા.
 અંતે ઉચારા, મુને મારા, ધરૂં તારા ધ્યાનને
 ભરપૂર જોખન માંચ ભામન કહે રાધા કનને
 છ ! કહે રાધા કનને.

હું નાથ ! તમે નહિ આવો તો હું મારા પ્રાણ ત્યજીશ. આ તો
 બડહડાટ કરીને આકારા માન્યું. એવો જોરદાર ભાદ્રવો આવ્યો નહોતો.

ભાદ્રવો ભરપૂર વરસે છે. દાદુરો (દેડકાં) ડરાઈ ! ડરાઈ ! બો-
 લે છે. અને નણે નદવ (નખ) આવતા હોય તેમ મોરલા શોર કરી
 કરીને જિંગોર ગાળે છે. સંત લોકો (શાસ્ત્રી) ઉચ્ચારે છે. હું તો
 તારું જ ધ્યાન ધરું છું.....]

આસો

શું કરવા સહેલડી, અંતર હોય ઉદાસ !
 અલખેલો નાવ્યા અઠે, આંખો આસો માસ.

આસો જ એમેં, કરવું કેમેં, પ્રીત પ્રેમે પાળીએ
 એયંત આવે, નીંદ નાવે, મજા માવે મોહીએ;
 નીર ધાર નયણે ઝરે શમણે, શામ શેણે સંજરે,
 ભરપૂર જોખન માંચ ભામન કહે રાધા કનને
 છ ! કહે રાધા કનને.

[હે સહેલી ! શા માટે તારું અંતર ઉદાસ છે ? એટલા માટે કે
 આસો માસ આંખો છતાં અલખેલો આંહી ન આવ્યો.

૧. દેડકાનો અવાજ 'હઠકે' સખ્તથી સૂચવાયો છે.

૨. તેજ રીતે મોરના સૂર માટે 'જિંગોરા' ખાસ સખ્ત છે. અને
 'ઝઠકે' પણ મોરનું જ બોલવું બતાવે છે.

૩. અઠે : આંહી. (મારવાડી પ્રધાન.) ૪. શમણું : સ્વપ્ન.

એમ આસે આખો. હવે કેમ કરવું ? હે રથમ ! પ્રીતિ તો પાળવી ધટે. રમે એર્થોતા એ કદાચ આવી ચડે, તેથી મને નિકા નથી આવતી. મન માવા (કૃષ્ણ) પર મોહું છે. નયનમાં પાણીની ધારા ચરે છે. સ્વપ્નમાં રથમ સાંભરે છે.....]

કાર્તિક

શું કરવા સાહેલડી અંતર હોય ઉદાસ ?
રાધા કહે સુણ ગોપિકા ! કહીએ કરતક માસ.

કારતક માસે, તોરી આશે, મન 'સાસે રમાવણ !
જરૂર ભેતી, રૂંદે રાતી, લાલ ગોતી લાવણ !
બુધવંત બાઈ, સેણ સાઈ, કહો કાંઈ કાનને !
ભરપૂર બેળન માંય ભામન કહે રાધા કાનને
ણ ! કહે રાધા કાનને.

[કાર્તિકમાં હૃદય તમારી આશાએ ન થાસ લે છે હે માવાણ ! રાહ ભેતી ભેતી રાધા હૃદયમાં રોવે છે. કાંઈ સખી જઈને લાલને (પતિને) શોધી લાવે ! એ બુધિવંત બાઈઓ ! કાનને જઈને કાંઈક તો કહો !]

મગશર

સંભારું દાડી શામને, ધિર નહિ મન થાય,
વ્રજવાસી ! આવો વળી, મગશર મહિના માય.

મગશરે માધા ! મન્ન બાધા, જુવે રાધા બળીએ,
ધર ગોપ લેલી, બાળ બેલી ! પ્રીત પેલી પાળીએ !
સોજસેં સાહેલી, ખેલ ખેલી, અલ્લખેલી આનને
ભરપૂર બેળન માંય ભામન કહે રાધા કાનને
ણ ! કહે રાધા કાનને.

‘શેઝ શામને સંભારું છું. મન રિપર થતું નથી. હે પ્રભાસી! માગસર મહિનામાં હવે પાછા વળી આવો.

હે માધવ ! માગસરમાં મન (તમારી સાથે) બંધાઈ ગયું છે. સપ્તા જળીઆમાંથી નિરખતી તમારી વાટ જોવે છે. ધરમાં ગોપી થઈ બની છે. હે બાળપણના બંધુ ! કહે તમે સોજસેં સખીઓ સાથે ખેલ ખેલ્યા, પણ પહેલી બાંધેલી પ્રીત તો પાળવી જોઈએ.]

પોષ

નહિ આવો તો નાથજી ! રહે ધણે મન રોષ,
હન લાગે અતિ દોષજી, પ્રભુજી ! બેઠો પોષ.

પોષે જહેલા રમત મેલા ! આંહી વેલા આવીએ !
તલખંત અંતર, એમ અંતર, ઘેઘે થરથર દાખીએ !
કાનડ કાળા ! છાડ ચાળા ! ધમરમાળા ! માનને !
ભરપૂર જોખન માંચ લામન કહે રાધા કાનને.
જી ! કહે રાધા કાનને.

[હે નાથ ! નહિ આવો તો મારા મનમાં ધણે રોષ રહેશે. દિવસો અતિ દોષજી લાગે છે. હે પ્રભુ ! પોષ બેઠો.

પોષમાં તો હે મહિન મનના માનવી ! બેલા આવો. મારું અંતર તલસે છે. મારો દેહ (કંડીયી) કેવો થર ! થર ! મૂળે છે તે હું બતાવું- હે કાળા કાન ! હવે તું તોફાન છાડ. હે મર્મજા ! માની જ !]

માહ

શબ્દગાર પેરી શોભતા ગીત ધરોધર ગાય,
તોરણ બાંધ્યાં અંબ તણ, માહકારી માહ માંચ.

માઠ મોઠકારી, ભય ભારી, નસું નારી નેહથી,
સેથો સમારી, વેણુ ચારી, વારી વારી નેહથી;
મોજે સમાયણુ, હાલી હાથણુ, સરવ સાથણુ સાનને,
ભરપૂર ભેળનમાંય ભામન ઠહે રાધા કનને
છ ! ઠહે રાધા કનને.

[યોજીતા રાજ્યમાર પહેરીને (સ્ત્રીઓ) ઘર ઘર (લગ્નનાં) જીતો
આય છે. આંખાનાં પાંદડાંના તોરણ બધાય છે. મોઠક માઠ મહિનામાં
એવું એવું થઈ રહ્યું છે.

એવો મોઠક માઠ મહિનો મારે તો બહુ વસમો ભય છે. હું નારી
તને સ્નેહથી નસું છું. વિરહથી (ઉત્તેજિત થયેલી) હું વારંવાર મારો ચો-
ખાતો સેથો સરખો કરું છું અને વિખરાતી વેણીને ફરી ફરી કુંડું છું.
સર્વે સાથણે (સખીઓ) ને લઈ, ભણે હાથણી હાલતી હોય તેમ
રાધા) નીકળે છે.....

ફાગણ

કપટી નાબ્યા કાનછ ગિરધારી ગોકૂલ,
સાય લગ્યો સોહામણો, ફાગણ કુશ્યાં કુલ.

ફાગણ પુરંગા, શામ સુરંગા ! અંગ રંગાં ઝોપીએ,
મુળગી ન માયા, નંદબાયા ! કંસ ઉપર કોપીએ;
ભામન લોળી રમે હોળી તેમ ટોળી તાનને,
ભરપૂર ભેળનમાંય ભામન ઠહે રાધા કનને
છ ! ઠહે રાધા કનને.

[ફાગણ હરી હર્યા. હે સુરંગી રામ ! આજ તો અંગ રંગેલ
હોય તો જ ઝોપે. હે નંદબા નવા ! ઉઠ જ પ્રીતિ ન રહી ! આવો
કાપ તો કંસ ઉપર જ કરાય. ભોળા ભામિનીએ ટોળે વળીને વાનમાં
હોળી રમે છે.]

ચૈત્ર

અબળા અરણ આખવે, ખૂબ રાધા મન ખંત,
નેણે ધારા નિરઝરે, ચૈતર લાગ્યો ચંત.

ચૈતરે સામી ! ગરૂડગામી ! અંતર્યામી ! આવીએ,
ધર ગિરધારણ ! કંસ-મારણ ! ધેનુ-ચારણ ! ધાઈએ !
બળભદ્ર બાળા ! ભોગલાળા ! વારી કાના રવાનને,
ભરપૂર ભોળન માંચ ભામન કહે રાધા કાનને.
છ ! કહે રાધા કાનને.

અબળા અરણ કરે છે. રાધાના મનમાં ખૂબ ખાંત છે. નયને અક્રુધારા કરે છે. ચૈત્ર માસ એવો ચિત્તમાં લાગ્યો છે.

ચૈત્રમાં હે રવામી ! હે ગરૂડ પર ચડનાર ! હે અંતર્યામી ! આવો.
હે (ગોવર્ધન) પર્વતને ધરનાર ! કંસને મારનાર ! ધેનુ (માથા) ચાર-
નાર ! હવે ખાલો. હે બળરામના બાળા (નાનેરા) ભાઈ ! હે (મિત્રપિંચના)
ભાગવાળા ! તમારા (રવામ) વર્ણ પર હું વારી નહીં છું....]

વૈશાખ

અઢાર ભારે એકઠાં, પ્રભુ ! આંખા વનપાક
કાયલ કીલોળા કરે, શો ફળિયો વૈશાખ !

વૈશાખ વળિયો, ફુલ ફળિયો, અંબ બળિયો આવિયો,
નરખંત નીતિ, રાજ રીતિ, ગોપ ગીતિ ગાવિયો;
મનમેં મધૂરે, પ્રેમ પૂરે, ગાય ભૂરે જ્યાનમેં,
ભરપૂર ભોળન માંચ ભામન કહે રાધા કાનને.
છ ! કહે રાધા કાનને.

૧. અંતર્યામી. (આરણ્યો શબ્દોને ક્ષેત્રી રીતે દુઃખે છે તેનો નયનો)

૨. વર્ણ, રંગ.

૩. સમગ્ર વનરપતિને 'અઢાર ભાર' કહેવામાં આવે છે.

[અદાર પ્રકારની વનરપતિ એકઠી થઇ છે. હે પ્રજા ! વનના આંખા પાક્યા છે. કાચલ કિલ્લોલ કરે છે. વૈશાખ કેવો ફાલ્યો છે !

વૈશાખ વનથો, કુહડે ફાલ્યો, અઠળક આંખા આવ્યા. ગોવાળો ને ગોવાળણો ખીતો ગાય છે. મનમાં મધૂર પ્રેમથી ભરપૂર ભૂરો કવિ જ્ઞાનદષ્ટિએ ગાય છે.....]

મૃદુ માધા આવણાં !

૨.

અર્થ-અમત્કૃતિ અથવા તે વારતવિક ઋતુવર્ણન વિહોણા ઉપર લખ્યા છંદમાંથી આપણે હવે થોડે ધણે અંશે એ બંને લક્ષણો ધરાવતા એકંદ્રના કાવ્ય પર આવીએ છીએ. એમાં રાખ્દની જમાબદ સંપૂર્ણ નાદબૈલવ નીપજવનારી હોવા છતાં અર્થની છેકજ આકૃતિ નથી અપાઇ. માસે માસનાં ખાસ લક્ષણો કુટી ઉઠે છે અને તેમાંથી વિરહોર્મિની વધુ ખીલાવટ થાય છે. માંગમા તાબાના સરમડા અથવા પાંડરાતીરથ ગામના રહીશ ગઢવી જીવણુ રોહડીઆનો રચેલો આ છંદ છે. એને બસો વર્ષ થયાં કહેવાય છે. જીવણુ રોહડીઆનું રચેલું ‘અંગદ-વિષ્ઠિ’ નામક છંદોબધ્ન મહાકાવ્ય પણ પંકાય છે. આંહી ‘આપાઠ’ માસથી કાવ્ય ઉપડે છે. આપાઠથી આરંભ શા માટે ? તે અર્થા પ્રવેશકમાં કરેલી છે. છંદ પણ ‘ગજગતિ’ કહેવાય છે. એટલે કે હાથીની ચાલ્યને મળતી આ છંદની ગતિ છે. વિશેષ વિવરણુ પ્રવેશકમાં જરૂરો.]

[દોહા]

સુખુધિ હે મૂં સરસતી ! શુભુપત રહાગાં પાય;
રાધા માધા મેહ ઈરત પ્રજુવાં તુજ પસાય.

ધર આપાઠ ધડકિયો, મોરે કિયો મલ્હાર,
રાધા માધા સંભરે જહુપતિ જગ ભડધાર.

ખળહળ વાદળીયાં વચ્ચે વીજળીયાં મળકંત,
રાધા માધા કંથ વણુ 'ખણુ નવ રીઅણુ ખસંત.

[હે સરસ્વતી ! મને સુખુદ્ધિ દે. હે ગુણપતિ ! તમારે પાથે નમું છું. તમારી કૃપાથી હું રાધા-માધવની ઋતુઓનાં ગાન કરું છું.

ધરતી ઉપર આપાઠ માસની મેધ-ગર્જના થાય છે. મોરલા મહારાજ ગાવા લાગ્યા છે. એ વખતે રાધાજીને માધવ સાંભરે છે, ચંદ્રપતિ પ્રભુ માદ આવે છે.

ધમસાણુ બોલાવતી વાદળીઓની વચ્ચે વીજળી ગળુકે છે. એ વખતે એ માધવ ! રાધાજી એના કંથ વગર ફાણુ પાણુ અળગાં નથી રહી શકતાં.....]

[મનમતિ છંદ]

મન વહીં આવણું છ કે વંસ વળવણું,
ખ્યાસ બુઝાવણું છ કે રાસ રમાવણું.

રંગ રાસ રસત ખટ માસ રમણું ! પિયા ખ્યાસ બુઝાવણું !
આપાઠ ગરણું ગરે અંબર, તપે તન કૈતરણી તણું;
વિરહણી નેણું વહે ધરણું, ગિયણુ વિરહી ગાવણું !
દઆખંત રાધા, નેહ બાધા ! મનજ માધા આવણું !
છ ! મનજ માધા આવણું !

[હે પ્રભુજી ! મનમાં આવો અને ખંસરી બનવો ! મારી ખ્યાસ બુઝાવો અને રાસ રમાડો ! હથે ઋતુના રંગને ઓપતા રાસ રમાડીને. હે પિયુ, ખ્યાસ છીપાવો ! આકાશથી એ પ્રિયતમ, આપાઠી મેધની ધારાઓ ગરે છે, પાણુ અમારાં-તરણીઓનાં અંત તો વિરહની વેદનાથી તપી છે. વિરહિણી ગોપીઓનાં નેત્રોમાંથી વારિ (અમ્મ વહે છે. વિરહનાં ગીતો ગવાય છે. રાધાજી કહાવે છે કે એ માધવ ! સ્નેહથી બંધાયેલા એ સ્વામી ! જુદાવને આવો ! એ છ ! આવો !

૧. ફાણુ ૨. ખટ (છ) ઋતુ. ૩. તરણી. ૪. વારિ (પાણી) ૫. ગીત-
૬. કહે છે.

આવણુ

ઓધવ આકળે છ કે મનહર નો મળવે,
ગોપી સુક ગળે છ કે આવણુ સદસવે.

સદસળે જ્યમ જ્યમ મેહ આવણુ, અબળ ત્યમ ત્યમ આકળે,
'બાપયા પ્રથળા શબહ બોલે, છયા પિયુ વણુ નીકળે;
મજ મોર કોકિલ શોર મ'ટે, નીંદ્ર સેજે નાવણું,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, મજજ માધા આવણું !
છ ! મજજ માધા આવણું !

[હે ઓધવ ! કૃષ્ણને કહેલે કે પ્રિયતમ ન મળવાથી અક-
ળાઈ' છું. ગોપીઓ (નાં શરીર) સૂકાઈને ગળે છે. અને હવે તો આ
આવણુ વરસવા લાગ્યો.

જેમ જેમ આવણુનો મેહ વરસે છે, તેમ તેમ અમે અબળાઓ
અકળાઈએ છીએ. અનેક બપૈયાઓ પિયુ પિયુ પોકારે છે, તેમ તેમ
પિયુ વગર અમારો છવ સળગી ઉઠે છે. મોરલાઓ અને કોકિલાઓ
મીઠા શોર કરી રહ્યાં છે એ સાંભળી સાંભળીને સેજમાં (પથારીમાં)
મને નીંદ નથી આવતી. ઓ માધવ ! રાધા કહાવે છે કે હવે તો વૃંદાવને
આવો, છ આવો !

ભાદરવો

ભાદ્રવ સર ભરે છ કે અત નત ઉભરે,
રશ્રીરંગ સંભરે છ કે વિરહી વિસ્તરે.

વિસ્તરે ઉર વચ વિરહ વેલી શોક ગોકુળ વન સહી,
ધન્ય ધન્ય તારી પ્રીત ગિરધર ! ગોપ^૩તજ કુબળા ગ્રહી;
પંથ પેખ થાક નમણુ દનદન, વચન જલમ નભાવણું !
આખંત રાધા, નેહ બાધા ! મજજ માધા આવણું !
છ ! મજજ માધા આવણું !

[ભાદ્રવાની વૃષ્ટિ વડે સરોવરો ભરાઈ ગયાં છે-અરે હલકાઈ ગયાં

છ. એવા રમ્ય સમયે મને શીરંજ પ્રજ્ઞ સાંભરે છે. મારા હૃદમાં
વિરહની વેલી ભણે કે પથરાય છે. ગોકુળનાં વનમાં રોક પ્રસર્યાં છે.
પરંતુ હે ગિરધારી ! તારી પ્રીતિને તો ધન્ય છે, કે તેં સુંદર ગોપીઓને
તણને પણ કુરૂપ કુળબલ ઉપર રનેહ ટોળ્યાં. હવે તો દિવસ પછી
દિવસ માર્ગે નજર માંડી માંડીને નયનો યાત્રી ગયાં છે. હવે તો તારું
વચન પાળજે. રાધા કહાવે છે કે હે માધવ ! હવે તો મનમાં આવજો !]

આસો

આસો અવધીઆ છ કે આશા વદિયા,
થે નવ નદિયા છ કે આન્ય અવદિયા.

આવિયા આસો, અવધ આવી, સરવ નવનધ સાંપછ,
ઉતરે શરદ હેમંત આવી, પ્રભૂ નાયા પિયુછ.
જળ કમળ છાયાં, નંદનાયા ! ભાવનંદન રભામણાં !
આખંત રાધા, નેહ બાધા ! મૃજ્જ માધા આવણાં !
છ ! મૃજ્જ માધા આવણાં !

[આ તો એમ કરતાં કરતાં આસો માસની તારી અવધિ પૂરી થઇ.
ને મારી આશા પણ વધવા માંડી. નવે નિધિની સંપત્તિ પાકી ગઈ
છ. શરદ પણ ઉતરી હેમન્ત ઋતુ બેઠી. તો થે પ્રિયતમ પ્રભુ
ન જ આવ્યા. હે નંદના નયા ! એ ભાવનંદન ! તમારાં વારણાં હઈ
છું. આ હેમન્તમાં જળ ઉપર કમળ છવાઇ ગયાં છે. હે નંદન ! હવે
તો તારો ભાવ દાખવ. હે માધવ ! મનમાં આવો ! આવો !]

કાર્તિક

અંબર ઝંઝોડડે છ કે હોય પ્રભ ૫હોડડે,
તોરણ ૬ટોડડે છ કે ૭કાતી કોડડે.

-
૧. આસો માસમાં નવ પ્રકારનાં નવાં ધાન્ય પાકે છે. ૨. વારણાં.
૩. ઝોડે છે. ૪. હોડ (હરીફાઇ) કરીને ૫. પરબ (પર્વ)
૬. ધરનો ટોડસો ૭. કાર્તિક.

કોડડે ધર ધર પ્રબળ કાલી, હીપ મંદર હીલએ,
કર સીર સીંદૂર, ફેર કેસર, કુંવર ધમ્મળ કીલએ;
હોળક લાગી ફેર મજ હર, સામ તપત સમાવણાં !
આખંત રાધા, નેહ બાધા ! મજજ માધા આવણાં !
છ ! મજજ માધા આવણાં !

[રે ! આ તો અંબરના સાળુ ઓઠી ઓઠીને સ્ત્રીઓ હોંરાથી હોડ
(સ્પર્ધા) કરી કરીને પર્વ ઉજવી રહી છે. ધરને ટોડલે તોરણો બંધાયાં
છે. એવો કોડબર્યો કાર્તિક માસ આવ્યો છે.

ઘેર ઘેર કોડે કોડે કાર્તિકનાં પર્વ ઉજવાય છે. મંદિરોમાં હીપક
બળહળે છે. મસ્તક પર સીંદુરનાં તિલક કરે છે. કેસરની ફેરમ ખેંટે છે.

આમ બીજાને તો કાર્તિક છે. ત્યારે આંહી મજમાં તો હે હરિ !
અમારે કૃષ્ણજીની હોળી લાગી છે. માટે હે સ્વામી ! આ ઉત્તાપ
રામાવો. આવો છ આવો !]

માગસર

માગસ મંદમેં છ કે આરત અંદમેં,
વામા વૃંદમેં છ કે રત રાજંદમેં.

રાજંદ માગસ મંદમેં રત અતિ આરત અંદમેં,
રેહસ હબલુ તજિયા ઉત્તર દણિયર, વમળ પ્રીતશું વંદમેં;
કમળશાખ કળ મૂજતે બળવંત, હેમ હળ વીહામણાં.
આખંત રાધા, નેહબાધા, મજજ માધા આવણાં !
છ ! મજજ માધા આવણાં !

[આ કડીનો અર્થ સમજતો નથી.]

૧. પરબ (પર્વ) ૨. દક્ષિણ દિશા ત્યજને સૂર્ય ઉત્તરે ગયા.
એટલે કે ઉત્તરાયન થયા. (દક્ષિણ: સૂર્ય. મૂળ 'દિનકર' સંપદ પરથી
અપભ્રંશ થયેલ હશે.) ૩. મુગસિર્ષ નક્ષત્ર.

પોષ

પોષ પ્રગટિયા છ કે પવન પલટિયા,
વન મહટિયા છ કે હેમ ઉલટિયા.

ઉભટે ઓતર પોષ આયા, કામ પ્રગટે કામણી,
પથ ધટે નસ વા થટે ઉપટે, રત્રટે છાંયા વન તણી;
એળનન ઉવરત, તપે કુપ-જળ, પંડળ હળ ઓપાવણાં,
આખંત શાધા, નેહ બાધા, મનજ માધા આવણાં !
છય મનજ માધા આવણાં !

[પોષ મહિનો પ્રકટ થયો, ને પવનની દિશા પલટી. વનની ધટા થઈ ગઈ, હેમન્ટ ઋતુ ઉલટાઈ ગઈ (ને સિરિસ ખેડી.)

ઉલટાઈને પોષ આવ્યો. કામિનીને કામ પ્રકટે છે, પાણી ધટે છે. વા (પવન) અપાટા ખાય છે. વનની છાંયા (પાંદડાં ખરીને) તૂટી નસ છે. પોષન ઉછળે છે, કુવાનાં પાણી ગરમ થાય છે, પુંડરિક (કમળ) કુલોની પાંખડીઓ ઓપાવનાર દે માધવ ! હવે આવો ! મનમાં આવો ! એમ શાધા કરે છે.]

માહ

માહ ઉમાહિયા છ કે જમના બહિયા,
પાપ પળાહિયા છ કે નતપત નાહિયા.

નર નાર નાહે, માસ માહે, પાપ બહે પંડરા,
થર ધરમ થાહે, ષ્ટ્રેહ આહે, ખંત જળ નવખંડરા;

૧. મહટ્ટુ : ધટ્ટુ ૨. તૂટે.

૩. 'જહે જહે' અથવા 'ગેહે ગેહે' માંથી 'મેહ મા(ગે)હે' સુધી
શ્વાન્તર થયું ગણીએ તે જ એનો અર્થ 'ધેરે ધેરે' થાય.

૧રીયો ન જાહે, જલજ માંહે, રાત રખાહે જોરણા,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, જલજ માધા આવણાં !
અથ જલજ માધા આવણાં !

[માહ માસ ઉમટયો. (લોકો) જનનામાં (નહાયા) ભય છે. પાપનાં
નિવારણ કરે છે. નિત્ય નિત્ય નહાય છે.]

માહ માસમાં નર અને નારીઓ નહાય છે, પંડનાં (દિહનાં) પાપ
ભય છે, ઘેર ઘેર સ્થિર ધર્મ થાય છે,..... જલમાં (તો હવે)
રજીું જાડું નથી, રાત્રિ જોરથી (ખાવા) પાય છે. માટે.....]

ફાગલુ

આંબા મોરિયા અ કે કેસુ ફોરિયા,
ચિત્ત ચકોરિયા અ કે ફાગલુ ફોરિયા.

ફોરિયા ફાગલુ, પવન ફરહર, મહુ આંબા મોરિયા,
થણુ રાગ ઘર ઘર ફાગ ગાવે, ઝટે પવન જોરિયા,
ગલ્લાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ જોપ રમાવણાં,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, જલજ માધા આવણાં !
અથ જલજ માધા આવણાં !

[આંબા મોર્યા છે: કેસુડાં ફોળ્યાં છે: ચિત્ત અમારાં ચંચળ બન્યાં
છે: એવો ફાગલુ ફોરી રહ્યો છે.

ફાગલુ ફોરી (મોઢી) ઉઠયો છે: પવન ફરકે છે: મહુડાં અને આંબા
મોર્યા છે: ઘેરે ઘેરે થણુ રાગે હોળી (વસંતોત્સવ)ના ફાગ ગવાય છે.
પવન જોરની ઝપાટા મારે છે. ઝોળીઓમાં ગુલાલ ભરીને હોળી રમાય
છે. હે જોપ લોકોને રંગે રમાડણુદાર ! રાધા કહે છે કે હે રનેહમાં
બધાએલા માધવ ! જલમાં આવો !]

૧. રજીું ન ભય.

૨. પાએ. ('એ' અથવા 'યે' નો 'હે' કરી નાખેલ છે: જુઓ
નાહે (નહાયે), જાહે (જાયે) વગેરે.)

૩. પવન : ચારણી કાવ્યમાં અક્ષરને બેવડો કરી લેવામાં આવે
છે: જુઓ- જલજ.

ઐત્ર

તરવર પંગરે છ કે થરવર ગેહરે,
ચતરંગ ચૈતરે છ કે રત્ત વસંતરે.

વસંત ઇન ઇન, ફુલ ફળ વન, કંત ! રત ચડતી કળા,
બળવંત પાટ વસંત બેઠો, મધુ ગૂંજત શામળા;
મહેકંત ચંપ ગલાળ મોગર, વેલ છાળ વળામણા,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, પ્રજ્જ માધા આવણું !
છય પ્રજ્જ માધા આવણું !

[તરવરો પાંગરે (કાળે) છે. વન ધાટાં થાય છે. ચતરંગી ઐત્ર માસમાં વસંતની ઋતુ આવે છે.

વસંતને દિને દિને વનનાં ફુલો અને ફળો થકી ઋતુની ચડતી કલા થાય છે. એવો બલવંત (ઋતુરાજ) વસંત (પ્રકૃતિના) સિંહાસને બેઠો છે. શામરંગી મધુકરો (બમરા) ગૂંજે છે. ચંપો, ગુલાબ અને મોગરો મહેકે છે. હે વેલડીઓની છાણો વળાવનારા ! રાધા કહે છે ..કે આવો !]

વૈશાખ

વા વૈસાકરા છ કે અંગ રલગ આકરા
ચંદન ચોસરા છ કે લેપન કેસરા.

કેસરાં લેપન આડય કીજે, સરસ ચંદન ચોસરાં,
કમકમાં મંજન રાજકંવરી બહેક ફુલ ગુલાબરાં.
વાહરા વંજન વધે વામા, ઝળત અંગ નહાવણું !
આખંત રાધા, નેહ બાધા, પ્રજ્જ માધા આવણું !
છય પ્રજ્જ માધા આવણું !

૧. 'મધુપ' હોયું બેઠ્યે. 'મધુ' એટલે તો 'મધ' જ થાય છે.

૨. લાગે છે. ૩. કેસર ગરમ હોવાથી કેવળ સુગંધ તેમજ રોશા ખાતર એની 'આડય' જ કપાળે થાય છે.

[વૈશાખ માસના વાચરા અંગેને આકારા લાગે છે. ચોસરાં ચાંદનનાં ને કેસરનાં લેપન થાય છે]

કેસરનું લેપન તો કપાળે 'આહથ' પૂરતું જ કરાય છે. અને ચાંદનનાં લેપનું ચોસરા લગાવાય છે. રાજકુંવરીઓ કુંકુમનાં મંજન લગાવે છે. મુલાખનાં ફુલો બહેક બહેક થાય છે. વામાઓ (સ્ત્રીઓ) પંખા વતી ઘસુ ઠાળે છે. હે જલત અંગેને નવરાવનારા ! રાધા કહે છે કે...]

જેઠ

પાળા પ્રબળળા છ કે ઝિગળ ઉજળા;
મૈતળસી મતળળા છ કે જેઠે મજજળા.

જમ જેઠ જેઠેં ગ્રંભીઓ જળ, વળે વાહળ ચોવળાં,
ગોમ વળકળ ધવોમ ગ્રીખમ, સુરત પ્રબળળ સાંવળા !
સર વાસ સૂકા, માસ લૂકા, સ્વધન ધન વરસાવળા !
આખંત રાધા, નેહ બાધા, મજજ માધા આવળાં !
છય મજજ માધા આવળાં !

['જેઠ માસમાં પાણી ગરંભાઈ નય છે. ચાર પડોવાળાં વાહળાં પાળાં વળે છે. પૃથ્વી બાકુળ થાય છે. બોમ (આકારા) ગરમ થાય છે. સુરતા પ્રબળ બને છે. હે સાંવરા ! સરોવર સૂકાય છે. લૂ વાય છે. હે ભરપૂર વહિ વરસાવનારા ! રાધા કહે છે કે...]

અધિક માસ

અદક આવીઆ છ કે ભામન ભાવીઆ,
મજજ વધાવીઆ છ કે મંખળ ગાવીઆ.

-
૧. પર્વ ૨. વૃક્ષસીમત (સ્ત્રીઓ કરે છે) ૩. પૃથ્વી
૪. બોમ ૫. ગ્રીખમ (ગરમ) ૬. સ્વધન ધન : સારી પેઠે વરસાદ

જાવીઆ મંગળ ગીત ગૃહ ગૃહ ધરણુ જગત સોહાવીઆ,
 ઓપાવીઆ શુભ મ્હેલ ઉજવળ ફેર ગોકુળ ફાવીઆ;
 રણુછાડ રાધા, નેહ બાધા, બણે જીવણુ ભાવણુ,
 આખંત રાધા, નેહ બાધા ! પ્રજ્જ માધા આવણુ !
 જીય પ્રજ્જ માધા આવણુ !

[અધિક માસ આવ્યો. બામિનીને મન લાગ્યો, પ્રજ્જમાં (પ્રભુને) વધાવ્યા. મંગળ ગીતો ગાયાં.

ગૃહે ગૃહે મંગળ ગીતો ગાયાં. જગતમાં શોભા કરી. મ્હેલને તમે સોહાવ્યો. હે રણુછાડ રાધા ! હે રનેહમાં બંધાયેલા ! જીવણુ (રોહણી) કહે છે કે.....].

ગોકુળ આવો ગિરધારી

[રાધાકૃષ્ણની બારમાસીનો આ તદ્દન આધુનિક છંદ લલચે. ભાવનગરના રાજકવિ શ્રી પંચલક્ષ્મીભાઈ પાતાભાઈએ રચેલો છે. એમાં પણ ઝડઝમક. શબ્દ-કલા અને પ્રાસાનુપ્રાસ પ્રધાન પદ છે. ભાષામાં ટિંગળી તરવની ગ્રામ્ય રવાબાવિકતા ધરીને હિન્દી અને પ્રજ્જની આડમ્બરી ભભક ભળે છે. સોરઠી વાતાવરણની છાંટ નથી. ઋતુનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો આલેખાયા નથી. કોઈ નવી કલ્પના કે નવી સ્મૃતિ કૃતી નથી. આરંભ પણ કાર્તિકથી થાય છે.]

યાદ કરે સહુ આપને, ખૂળ કરી લ્યો ખ્યાલ
 અહીંયાં વેલા આવજો ! ગિરધારી ગોપાલ !

:: છંદ ત્રિશંગી ::

કહું માસં કાતી, તિય મહમાતી,
 દીપ લગાતી, રંગ રાતી,

મંદિર મેહલાતી, સળે સુહાતી,
 મેં ડર ખાતી, ઝઝકાતી;
 બિરહેં જલ જાતી, નીંદ ન આતી,
 લખી ન પાતી મોરારી !
 કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !
 જી ! ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[હું કાર્તિક માસ વર્ણવું છું : ત્રિયા (શ્રી) ઉત્સવમાં મદમત્ત છે : દીપકો પ્રગટાય છે. રંગે રાત્રીઓ જાળ બની છે. મંદિરો ને મહેલાઓ બધાં સોહાય છે. પણ હું ડરી ડરીને ચમકું છું. બિરહે સળગું છું. નિદ્રા નથી આવતી. હે મોરારી ! આ બધું દખ્ખું જતું નથી.]

માગશર

માગશર શુભ માસં, ધર્મ પ્રકાશં,
 હિયે હુલાસં જનવાસં,
 સુંદર સહવાસં, સ્વામી પાસં,
 વિવિધ વિલાસં રનવાસં.
 અન નહિ અપવાસં, વ્રતિ અકાસં,
 નહિ વિસવાસં મોરારી !
 કહે રાધે પ્યારી, મેં બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[માગશર શુભ માસ છે. એમાં ધર્મ પ્રગટ થાય છે. લોકોને હૈયે હુલાસ છે. રાણીવાસમાં સ્વામી અને સ્ત્રીઓના સુંદર સહવાસ થકી વિવિધ વિલાસ થાય છે. માત્ર મને જ અન્ન ભાવતું નથી. ઉપવાસ થાય છે. આકાશી વૃત્તિ રાખીને બેઠી છું. હે મોરારી ! તમારા પર વિશ્વાસ નથી

ચોપ

પોપેં પછતાઈ, શિશિર મુહાઈ,
 થંડ લગાઈ સરસાઈ,
 મનમથ મુરઝાઈ, રઘો ન જાઈ,
 મજ દુઃખદાઈ વરતાઈ;
 શું કહું સમજાઈ, વેદ વતાઈ,
 નહિ જુદાઈ નરનારી !
 કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[પોપેં ખસતાઈ છું. શિશિર ઋતુ સોદે છે. થંડી હાથ છે. સ્નેહ મુંઝવે છે. શહેવારું નથી. મજ દુઃખદાયક દેખાય છે. હું શું સમજાઉં ! આ ઋતુમાં તો નર ને નારી જુદાં નજર પડે...]

માહ

મા મહિના આયે, લગન લખાયે,
 મંગલ ગાયે, રંગ છાયે,
 બહુ રેન બઢાયે, દિવસ ઘટાયે,
 કપટ કઢાયે વરતાયે,
 મજબી વનરાયે, ખાવા ધાયે,
 વાત ન જાયે વિસ્તારી,
 કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[માહ મહિનો આવ્યો. લગન લખાય છે. મંગલ ગીતો ગવાય છે. રંગ રાખવાય છે. રાત્ર લખાય છે. દિવસ ટુંકાય છે. પક્ષુ તમે તો કપટી કહેવાયા છો. મજબી વનરાઈઓ મને ખાવા ધાય છે. એ વાત વિસરી જાય તેવી નથી.]

ફાગણ

ફાગુન પ્રકુલિત, બેલ લલિત,
 કીર કલિત કોકિલ,
 ગાવત રસગીત, વસંત વણત,
 હન હરસીત, દુખ દિલ;
 પહેલી કર પ્રીત કરત કરીલ,
 નાથ ! અનીત નહિ સારી,
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[ફાગણ પ્રકુલિત બન્યો: લલિત વેલડીઓ ચડી; પોપટ ને કોયલો
 ઢિલકિલાક કરે છે: રસગીતો ગાય છે. પરંતુ આ વિવરો ભાર
 દિલમાં દુઃખમય દેખાય છે. પહેલી પ્રીત કરીને પણ આવી કુરીતિ કરો
 છા, તો હે નાથ ! અનીતિ નહિ સારી...]

ચૈત્ર

મન ચૈતર માસ, અધિક ઉઠાસ,
 પતિ પ્રવાસ નહિ પાથે,
 બન બનેબિકાસ, પ્રગટ પળાસ,
 અંબ ફળાસ ફળ આથે;
 સ્વામી સેહાસ, દિયે દિલાસ,
 દિયે હુલાસ કુબળરી,
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[ચૈત્ર માસમાં મન આધક ઉઠાય છે. કેમકે પતિ પ્રવાસમાંથી
 ખાલ ન આવ્યા. વને વન વિકર્યાં. આંખાને ફૂલ આવ્યાં. હે સ્વામી !
 જમને શાખારા છે. દિલાસો દઈ મયા, પણ તમારા દેશમાં જો કુબળ
 પર ન ઉલ્લાસ છે.

વૈશાખ

િશાખે વહન, પવન અપ્રબળ,
 અનળ પ્રગટ થળ તપતિ અતિ;
 સોહત કુસુમાવળ, ચંદન શીતળ,
 હુધ નદિયાં જળ મંદ ગતિ;
 િનો હમસેં છળ, આષ અકળ કળ,
 નહિ અબળા બળ બતાવારી;
 હે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[વૈશાખમાં આકાશે સખ્ત પવન વાય છે, અગ્નિ પ્રગટયો છે, પૃથ્વી તંત્રપે છે. કુસોની માળાને શીતળ ચંદન પ્રિય લાગે છે. નદીનાં હની જતિ ધીમી પડી છે. આ ઋતુમાં તમે મારાથી છલ કર્યું છે. રી કળા અપ્રબળ છે. પરંતુ અબળાને બળ બતાવવાનું શું હોય !]

જેઠ

ેઠે જમજીવન ! સૂકે બન બન,
 ઘોર ગગન ધન ચઢત ઘટા,
 ભાવત નહિ ભોજન, ભાત બરસ દન,
 કરત ત્રિયા તન કામ કટા;
 લક્ષ્મી પ્રજકે જન, નાથ નિરંજન,
 દિયા ન દરશન દિલ ધારી,
 હે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[હે જમજીવન ! જેઠમાં વનેવન સૂકાય છે. ગગનમાં ઘોર ધનઘટા છે. ભોજન ભાવતું નથી. વરસ વરસ જેવડો દિવસ બધ છે. શરીરને કામદેવ કાપે છે. પ્રજનાં જનો તરફે છે. હે નિરંજન ! તમે તો દર્શન જ વ દીધાં.]

આષાઢ

આષાઢ ઉચારં, મેઘ મલારં,
 બની બહારં જલધારં;
 દાદર ઉકારં, મયુર પુકારં,
 તડિતા તારં વિસ્તારં;
 નાં લહી સંભારં, ખ્યાસ અપારં,
 નંદકુમારં નિરખ્યારી,
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી!

[આષાઢમાં મેઘમલાર રાગ ગવાય છે. જલદૃષ્ટિઓની શોભા બની છે. દેડકાં ડુકાર કરે છે. મોરલા પુકાર કરે છે. વીજળી વિસ્તારથી ચમકે છે. પરંતુ તમે મારી સંભાળ ન લીધી. નંદકુવરને નિરખવાની તૃષા મને અત્યંત છે....]

શ્રાવણ

શ્રાવન જલ બરસે, સુંદર સરસે,
 બદલ બરસે અંબરસેં,
 તરૂવર ગિરિવરસેં લતા લહરસેં,
 નદિયાં પરસે સાગરસેં;
 હંપતિ દુઃખ ઢરસે, સેજ સ્ખરસેં,
 લગત જહરસેં દુઃખકાસી,
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી!

[શ્રાવણનાં જળ વરસે છે. આકાશથી વાદળાં (વરસીને) સુંદર સરોવરોને બરે છે. ગિરિઓ પર તરૂઓ ખીલ્યાં છે. લતાઓ લહેરાઈ રહી છે. નદીઓ જઈ સાગરને સ્પર્શે છે. પરંતુ મને તો રાધ્યા ડેરથી પણ વધુ દુઃખકારી લાગે છે.]

બાદરવો

બાદ્રવ હઠ બરિયા, ગિરિવર હરિયા,
 પ્રેમ પ્રસરિયા, તન તરિયા,
 મથુરામેં ગરિયા, ફેર ન ફરિયા,
 કુળજા વરિયા, વસ કરિયા;
 મનરાજ વિસરિયા, કાજ ન સરિયા,
 મન નહિ ઠરિયા, હું હારી !
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[બાદરવે તો વરસીને સીમાડા બરી દીધા. કુંગરા લીલુડા બન્ને ગયા. ત્રિયાઓનાં અંગોમાં પ્રેમ પ્રસર્યો. પરંતુ તમે તો મથુરામાં પેઠા પછી પાછા ફર્યા જ નહિ. કુળજાએ તમને વસ કરી લીધા. હે મનરાજ ! તમે મને વિસરી ગયા. મારું કામ સંચું નહિ. મન ઠરું નહિ. હું હારી ગઈ.]

આસો

આસો મહિનારી, આશ વધારી,
 હન દશરારી દરશારી,
 નવ નિધિ નિહારી, ચઢી અટારી,
 વાટ સંભારી મથુરારી;
 બ્રહ્મજાન હુલારી, કહત પુકારી,
 તમે શ્રીયા રી તકરારી,
 કહે રાધે ખ્યારી, હું બલિહારી,
 ગોકુલ આવો ગિરધારી !

[આસો મહિના સુધી મેં આશા વધારી. દશેસભા દિવસ પછી દેખાયા. નવે નિધિનાં અન્ન પાકી ગયાં તે જોતી, અટારીએ ચઢીને હું

મથુરાનો માર્ગ તપાસું છું. બ્રજભાષુની દીકરી પોકારીને કહે છે કે
અરેરે ! તમે આવા તકરારી ક્યાં થયા ?]

:: છાપ્પમ ::

ગિરધારી ગોપાલ ગરૂડગામી 'શુભ્રાગી !
રાસરમાવણ રંગ રસિક રણછતાણ રાગી !
આપ વિના આનંદ કેમ જોડુલમાં આવે,
વનિતાઓનાં વૃંદ ગીત ગોવિંદ ન ગાવે.

કદપાંત ઠરી રાધે કહે, અરજ સુણી ઘર આવજો !
તપધારી સ્વામી ખોંઝલતણા ! લાલ હયા મન લાવજો !

સતણ-વીસળ સંભરે

[રાધા-કૃષ્ણની વિરહ-બારમાસીના ત્રણ નમૂના તપાસીને હવે આપણે બારમાસી-ઋતુગીતોના બીજા પ્રકાર પર આવીએ છીએ. એને ‘મરશીઆ’ કહેવામાં આવે છે. પોતાના વિદેહ થયેલા મિત્ર અથવા દક્ષિણે સંભારી સંભારી પ્રત્યેક માસ અથવા ઋતુની શોભા ગાવાની આ રીતિ ધણા ધણા ચારણ બાટ કે મીર કવિઓએ અંગીકાર કરી છે. એમાં આલેખનની વિવિધતા અને ભાવોંમિની તાકાદ વધુ પ્રમાણમાં વિદ્યમે છે.

આ પહેલા ‘મરશીઆ’ કીડીઆ ગામના મીર કાના મનજી ઉદીચાએ જાંબુ ગામના ચારણ વીસળના મૃત પુત્ર માલા જામના વિરહમાં આશરે એક સો વર્ષ પૂર્વે ગાયા મનાય છે. એમાં ઋતુઓની વિશિષ્ટતાઓ સોરઠી જીવનને સુસંગત થઈ પડે તેવી રીતે અંકાયલી છે.

આપાદ

ગહકે મોરાં ગરવરે
સજે વાઢળ સામાઢ,
ધર ઉપર જાંબુધણી !
આઈ રત આસાઢ.

આસાદ આયા, મન્ન બાયા, રંક રાયા રાજ્યે,
કામની નીલા પેચ કચવા, સઘણરા દન સાજ્યે;
મગ વરણુ ધરતી, તરણુ મેંમત, 'કોયણુ 'ઉગાવો કરે;
જસ લીયણુ તણુ રત માલજમ સતનવીસળ સંબરે.

છય ! સતનવીસળ સંબરે.

મુને સતનવીસળ સંબરે.

[ગિરિવરો ઉપર મોરલા ટૂંકે છે : આકાશમાં મેઘાડમ્બરના સાજ સજય છે : હે જાંણુ ગામના રાજા ! આ ધરતી ઉપર આપાદની ઋણુ આવી.

એવા આપાદ આવ્યો. મનમાં બાવ્યો. રંક રાજ તમામ રાજ્ય થયા. કામિનીઆએ એ વરસાદના દિવસોમાં લીલા કચવા પહેસીને રાજ્યગાર રાજ્યા છે. ધરતીનો રંજ મગ સરીખો લીલો થઈ ગયો છે. તણુ બધે છવાઈ ન્ય છે. કણુના છોડ ઉગેલા છે. આવી ઋણુમાં મને એ જશ લેનાર, વીસળનો સુત માલો જમ સાંબરે છે.]

શ્રાવણુ

શવ પૂજા ધસીયે ચંદણુ,
જપે જાપ 'વ્રજ જોય;
કેસરરી આડ લલાટ કર
શ્રાવણુરા દન સોચ.

છલત શ્રાવણુ, મલત છાયા, વલત લીલી વેલડી,
બાપયા બોલત મોર બનવા, ધ્યાન રાખત ઢેલડી;
પ્રસન્નાર નાવત, કરત પૂજા, ધ્યાન શંકરસેં ધરે,
જસ લીયણુ તણુ રત માલ જમ સતનવીસળ સંબરે,
છય ! સતનવીસળ સંબરે.

[શિવની પૂજા થાય છે. ચંદન ધસાઈ રહ્યાં છે. લલાટમાં કેસરની આડચ ફરીને વિપ્રો નંપ જપી રહ્યા છે. એવા આવણુ માસના દિવસો સોહી રહ્યા છે.

આવણુ ઇલકી રહ્યો છે. જ્યોતી ડાંચડી નમે છે. લીલી વેલડીઓ વળે છે. બપૈયા પિયુ પિયુ બોલે છે. મોરલાકળા ફરીને નાચે છે અને ઠેલડીઓ એની પાસે ઊભી રહીને ધ્યાન રાખે છે. નારીઓ ન્હાય છે, પૂજા કરે છે, રાંકરનું ધ્યાન ધરે છે. એવી ઋતુમાં મને વીસળનો મુત માસો નમ આદ આવે છે.]

ભાદરવો

૧૬ધપુલાં વાળે ડમર
કંગાં બંગાં કવળાસ,
વીજ ઘળક્રે ચંદુ વળે
મેંમંત ભાદ્રવ માસ.

રોપેપન્ન ભાદ્રવ માસ પ્રધળા વહે પચરંગ વાદળાં,
ગડ હડડડ ધણુણુ અંબરગાજત, સખર ^૩અતરંગ સામળા;
છલકંત નદીયાં, ભર્યાં સરવર, ઝરે ગરવર જળ ઝરે,
જસ લીયણુ તણુ રત માલ જમં સતનવીસળ સંભરે.

[આજ તો દુધકુલીયાં (નવાં) ફુંડાંનો ડમર વાગી રહ્યો છે. ફુંડાંનાં ન્યૂ જમ્યાં છે. કાગડાં ને બગલાં ટેલાસ ગયાં છે. ચારે દિશામાં વીજળી ચમકી રહી છે. એવો ભાદરવો માસ આવ્યો.

પાણીમાં ભરપૂર બનેલો એવો ભાદરવો આવ્યો છે. અનેક પચરંગી વાદળાં આકાશમાં ચામ્યાં નમ છે. આકાશ આજ રહ્યું છે. ઉત્તર દિશાનાં

-
૧. દુધકુલીયાં (નાનાં) ફુંડાં ૨. પમ+પત્ર=પાણીથી ભરપૂર
૩. ઉત્તર દિશાનાં શિખરો. સરખાવો :-

ઉત્તર રોડયું કદિયુ, ડુંબર ડુંબરિયા,
હેડો તલરે મરુછ છં, સજણ સજરિયા.

[હોયલની કથા : રસધાર ૪]

શિખરો શ્યામરંગી બની ગયાં છે. નદીઓ છલકી ઢઠી છે. સરોવરો ભરાઈ ગયાં છે ગિરિવરોમાંથી પાણી ઝરે છે. એવે કાળે મને વીસળનો પુત્ર માલો જન્મ માદ આવે છે.]

આસો

નવનધ પાકે 'હન નવા
સ્વપ્ના સોંત પ્રપન્ત,
છીપે મોતી સંચરે
ચંચળે નવે ચડન્ત.

અણુ રત્ન આસો, મેઘ નાસો, શકત સાસો સેવીયં,
ભર ભોગ લેવા કાજ ભલકત ફત દાડમ દેવીયં;
નોરતાં દીવાળી તણે હન વખત રોઝી વાપરે,
જસ લીયણ તણુ રત માલ જામં સતણુવીસળ સંભરે.

[આસો મહિનામાં નવે જાતની નિધિઓ પાકીને તૈયાર થાય છે; 'નવા દિવસો' આવે છે; વર્ષા સ્વાતી નક્ષત્રને વરસાવે છે; એ ધારાઓ વડે છીપોમાં મોતી બાઝે છે; અને સુબટો નવા નવા ઘોડા પર સ્વારી કરે છે: તે આસો માસ આબ્યા.

આસો માસની આવી ઝડપ મંડાઈ ગઈ છે. વરસાદ નાસી ગયો છે. લોકો શક્તિઓનાં આરાધન કરે છે. ચમદૂતો, દાડમો નાખે છે અને દેવીઓ ભોજ ભરખવા નીકળી પડ્યા છે. એ નવરાત્રિઓ અને દીવાળીના દિવસોમાં લોકો કંસાર જમે છે. એવો સમય નિહાળીને મને મારો મિત્ર સાંભરે છે.]

૧. આસો માસમાં દિવાળી પહેલાંના દિવસોને 'નવા દિ' કહેવાય છે.

૨. સ્વાતી નક્ષત્રની શ્રદ્ધિનાં બિન્દુઓ સમુદ્રની કિનારી છોપોમાં પડે તો મોતી બંધાય એવી માન્યતા છે. પ્રખા=વરખા (વર્ષા)

૩. વિજ્ઞાનદરામી (દરોરા)ને દિવસે ક્ષત્રિ-પુત્રો નવાં ઘોડાં પર સ્વારી કરી ઘોડદોડ રમતા.

કાર્તિક

રાગ ઝરણા નત રહે
 ૧સેણાં વેણાં સુવાસ,
 આપવૃત્તિ સખ આતમા,
 મેંમંત કાતી માસ.

રકવળાસ કાતી, મહદ માતી, જગત જાતી જીમીએ,
 ઇપ્રસનાર નાતી કરત પૂજા, ઠેક જમના ધ્રમ થીએ;
 હાંગિળાળ ચરણું ધ્યાન ધરણું, અધમ આતમ ઓધરે,
 જસ લીયણ તણુ રત માલજનમં સતણુવીસળ સંભરે.

[આ તો એ કાર્તિક માસ આવ્યો; જે માસમાં નિત્ય નિત્ય જ્ઞાન તાન અને પાછંત્રના નાદ મચે છે, રવજનોનાં વેણુ મધુર લાગે છે, ને આત્મા આત્મવૃત્તિ અનુભવે છે. એવો મહિમાવત કાર્તિક માસ આવ્યો.

કાર્તિક કૈલાસ સરીખો ઠરો હોય છે. જગતની જાતિ મદમરત બની જાય છે. પુરૂષો અને નારીઓ રનાન પૂજા કરે છે. અને ઠેક જમનાજી સુધી ધર્મ કરવા જાય છે. હાંગિળાળ દેવીના ચરણનું ધ્યાન ધરીને આ મહિનામાં અધમ આત્માઓ પાણુ ઉદ્ધાર પામે છે. એ વખતે મને વીસળનો સુત મારો જન્મ સાંભરે છે.]

મગશર

વેઢ કડાં નંગ વીંટીયું
 ડાળ પતરસા ડીલ;
 મગશરરા રંગ માણવા
 જગ આવો જાસીલ !

૧. સેણા : રવજનો ૨. કવળાસ : [કૈલાસ પરથી વિરોધણ] ઠંડો ૩. પુરૂષ અને નારીઓ ૪. હાંગિળાળ દેવીનું સ્થાનક સિંધમાં જે

મગશરં મદભર શાક 'મદવો પીએ રામ' લખપતિ
હીલોળ જડા ભાઈ હેંથટ, ઓપાત્રજાઈ પ્રાપતિ;
૪કસ જીણ 'તરીયાં, 'લડાં 'કંગલ, દાહ રાખણ મન ડરે,
જસ લીયણ તણ રત માલ જમ' સતણવીસળ સંભરે.

[આ માગસર માસ આવ્યો. રાત્રી બાદશાહો અંગ પર વેદ, કડાં, વીંટીઓ વગેરે અલંકારોનો આડમ્બર કરે છે. હે મરનામી વીસળ ! આ માગસરના આવા રંગ માણવા માટે તમે એ જગત પર આવો.

લક્ષપતિ રાત્રીઓ આ માગસર મહિને દારૂની પ્યાલીઓ પીએ છે. બાધબંધાનું ન્યૂથ મળીને હીલોળા કરે છે. જન્યક લોકોને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઘોડાઓ પર જીન અને મદો પર બખતર કસાય છે. વેર રાખનારાઓ મનમાં ડરે છે. આવા માગસર મહિનામાં મને માલો જમ સંભરે છે.]

પોસ

ચોરસ દારૂ કુલ સરે
ગળે કસુંબા ગોસ,
હેમંત રત ટાઢી હવા,
પ્રિયા ત્રિયા રંગ પોસ.

અત પોસ રઆમત, નીર જમત, લવન પ્રામત ભલભલા;
મદ મસ્ત હસ્તી, કલા મેંમત, ત્રિયા મદછક હે ટલા;
અંગ બૂપ ડડટવા પપટુ ઓઠત, જઠર અગની અંગ ઝરે,
જસ લીયણ તણ રત માલજમ' સતણવીસળ સંભરે.

જીવવાળા ૧. દારૂ. ૨. જમ : પ્યાલી. રાત્રીમાં અનુસ્વર ઉમેરવાની છટ માત્રામેળને માટે જ ચારણો ભોગવે છે. ૩. જન્યકો (ચારણો, બારોટો, મીરો વગેરે). ૪. કસે છે. ૫. સંસ્કૃત 'તુરિ' પરથી 'તરિ' બહુવચન 'તરિયાં.' ૬. લડ (શુરવીર) લોકો. ૭. બખતર.

૧. ચોવડીઓ (શેષ પ્રકારનો) ૨. 'આવત'નું 'આમત' પ્રાસાનુ-પ્રાસ ખાતર કર્યું. ૩. કચ્છી ભાષાના શબ્દ 'કરલા' પરથી ટુંકાવીને 'કલા' કરેલ જણાય છે. ૪. ડટવા પટુ=ધેડાની ઉતનું ગરમ કપડું.

(આ પોષ આઘ્યા.) હવે ક્ષેષ ચોવડીઓ દાર પીવાય છે. (મેદિકિયામાં) કસુંબા ગળાય છે અને માંસનાં ભોજનો ચાલે છે. આ હેમન્ત ઋતુની થંડી હવાને લીધે ત્રિષાઓ (સ્ત્રીઓ) પ્રિય લાગે છે. એવા પોષ માસનો રંજ છે.

એવા પોષ આઘ્યા. પાણી થીજી ગયાં. બલબલ શુરવીરો પણ ઘેરે પહોંચી નય છે. હાથીઓ અને ઉંટો આંટા ખેંચે છે. સ્ત્રીઓ મદથી છકીને આંટા મારે છે. બૂપતિઓ અંગે ગરમ કપડાં ઓઢે છે. સહુના જઠરમાં કુષ્માનો અગ્નિ સતેજ થાય છે. એ વખતે મને વીસળસુત સાંભરે છે.

માહ

લગ્ન પરણે ચોખાં લગન
થીયે અણુંદ ઉછાડ;
ગહેકે 'સોળા' ગાવીયે
મા મહિને વૈમાહ.

વીમાહ થે બળરાહ વાળા, ગહેક સોળા ગાવીયં,
શરણાર્થ નોખત ઢાલ સરવા સધણુ ધરતાં સેવીયં;
રહોમંત જવ તલ કંકણુ હાથે, કવેસર ગાહન કરે,
જસલીયણુ તણુ રત માલ જમં સતણુવીસળ સંભરે.

[લાખો નરનારીઓ ચોખાં લગ્ન લઈને પરણે છે. આનંદ ને ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો છે. લગનનાં મંગળ ગીતો ગાજી રહ્યાં છે. એ રીતે મા મહિને વિવાહ થાય છે. એવા વિવાહ બહી રાત્રની વિધિ મુજબ ચાલી રહ્યા છે. લગ્નગીતો ગવાઈ રહ્યાં છે. શરણાર્થ, નોખત, ઢાલ વગેરે વાજાંત્રો સરવા સૂરે બજી રહ્યાં છે. લગ્નની વેદી પર કંકણુવાળા હાથ વડે માતાઓ જવ તલ હોમે છે. કવિઓ (દાદી અને મીર લોકો) થંજબ ગાયનો ગાય છે. એ કાળે મને મારો સ્નેહી સાંભરે છે.]

૧. ચારણ જ્ઞાતિમાં ગવાતાં લગ્ન-ગીતોને 'સોળા' કહે છે.

૨. લગ્નમાં સંપત્તિની નામનો એક વિધિ થાય છે તે કરતી વખતે અગ્નિમાં ચક્ષુનિમિત્તે ચાર વાર જવ અને તલની આહૂતિ અર્પાય છે.

ફાગણ

ભર ફાગણ બણકે બમર
ઓપત ભાર અઢાર,
સોળસે વચ્ચે સામરો
રંગ ખેલે કરતાર.

કરતાર કનવા, બેશ બનવા, ગીત ગોપી ગાવીયં,
ચમ્મેલ મોગર બાઈ ચંપા ફુલ ગજરાં ફાવીયં;
અંતર અખીલ ગલાલ ઉડત, ધૂંધળો અંબર ધરે,
જસલીયણ તણુ રત માલબમ સતનવીસળ સંભરે.

[ફાગણ આવ્યો. ફુલો ખીલવાથી બમરા ગુંબરવ કરી રહ્યા છે. અઢારે ભાર વનરપતિ ઓપી રહી છે. અને એ વસંત ઋતુમાં પ્રભુ સામજોણ સોળસો ગોપીઓ વચ્ચે રાસ રમી રહ્યો છે.

એ કનૈયા કિરતારે સુંદર વેરા સન્યો છે. ગોપીઓ ગીતો ગાઈ રહી છે. ચમ્મેલી, મોગરો, નાઈ, ચંપા વગેરે ફુલોના ગજરાં રોએ છે. અંતર, અખીલ, ગુલાલ વગેરે ઉડી રહ્યાં છે. એ બધાં એટલાં બધાં હડે છે કે અકારા ધુંધળો થઈ ગયો. એ જોઈ મને માલો નમ સાંભરે છે.]

ચૈત્ર

પ્રહટે જળ, બાંધે પરબ
નૂર હટે જળ નેત્ર,
૧વળે ફળે વન વેલડી
સાવ સકોઠો ચૈત્ર.

ચૈતરં મહિને ધરત શોભા, અરણ ચહરં અંબરં,
ધૂંટન્ત રવજિયા અમલ ધાટાં, ચડતે ઋગળતી શિવસરં;
૪નખત્રેત ભરણી વડા નખતર પધૂપ રોહણ તપ ધરે,
જસલીયણ તણુ રત માલજમં સતનવીસળ સંભરે.

[પાણી હઠી ગયા. લોકો પાણી પાવાનાં પરખો ખાધે છે. આખાનાં
નૂર પણુ ઓછાં થાય છે. વનવેણીઓ નવેસર કાળે છે. ચૈત્ર માસ છેક
સંક્રાંતિનો જાય છે.

અંબ ચૈત્ર મહિને અવિચલ આકારો શોભા ધરે છે. વિજયા
(ભાંગ) અને અમલ (કસુખા) વધુ ધાટાં ધૂંટાય છે. શિવના શિર
ઉપર જળાધારી ચંદ્ર છે. ભરણી નામનું મોટું નક્ષત્ર તપે છે. રોહણી
નક્ષત્રનાં દૈત્યાં તપે છે. એ વખતે મને વીસળનો પુત્ર સાંભરે છે.

વૈશાખ

રોહણ, બાંબુ, રાવળાં,
ધજ ખાંડું, ગળ ધ્રાખ,
પેટીરી મશરી પડે
શાખ ગળે વૈશાખ.

૧. લોકોકિત તો એવી છે કે 'વૈશાખ વન વળે;' પરંતુ ચૈત્રથી જ
વનસ્પતિ કાળવા લાગે છે.

૨. ભાંગ ૩. શિવલિંગ પર, તળીએ છિદ્ર પાડેલું વાસણુ ભરીને
લટકાવવામાં આવે છે, તેમાંથી પાણીનાં ટીપાં લિંગ પર પડે છે.

૪. હમેશાં જો ભરણી નક્ષત્ર તપે તોજ ચોમાસું સાફ થાય, ને
જો એ વરસે તો વરસને ખગાડે. લોકોકિત એવી છે કે "જો વરસે ભરણી
તો નાર મેલે પરણી" અર્થાત ભરણી નક્ષત્ર વરસે તો એવો કુખાળ
પડે કે ભૂખમરાને લીધે પુરૂષ પોતાની પરણેતર સ્ત્રીને પણ ત્યજ દે.

૫. ચૈત્ર મહિનાના ખીજ પખવાડિયાના સાત આઠ દિવસ સપ્ત
તાપ પડે તો જ વરસાદ સારો નીવડે. એને 'દનીયાં તપે' કહેવાય છે.

વૈશાખ મહિને વાહ વાયા, અંબ આયા અમ્બળા
સેલુંબ દાઠમ તસા લીંબુ, પાન વાડી પ્રમ્બળા;
પેદા ખીજ આખાતીજરે દાન અતગ જળ ધર ઉભરે.
જસલીયણ તણુ રત માલજામં સતનવીસળ સંભરે.

[રાણીઆં, નાંબુ, રાવણાં ને ગળી દ્રાક્ષ પાક્યાં. ઉત્તમ ખાંડ-
માંથી પેદીની સાકર પાડવા લાગી. વૈશાખ મહિને કેરીની સાખો
આવા લાગી.

વૈશાખ મહિને વાયરા વાયા. અઢળક આંખા આવ્યા (ફળ્યા). હુંબ
જુંબ દાઠમ આવ્યાં. તેવાં જ અઢળક લીંબુ લખ્યાં. તમામ વનરપતિ
અકુંબી રહી છે. ખાજ અને આખાતીજ (અક્ષયતૃતિયા) ના બે દિવસે
ખસ્તીની અંદર અતામ પાણી ઉભરાય છે. એ ઋતુમાં.....]

જેઠ

ગ્રીષ્મ રત પવને ગરમ
રવાળાળાં ધૂત વેઠ,
ઉતડ સૂકે વસમી તઠે
જળ ત્રૂટે દન જેઠ.

જગ જેઠરા દન કઠણુ નાણાં રાવ રાણા રાણએ,
દેવતા ભોજાનાથ ધ્રુણી શંભુ વણ્યા સાણએ;

૧. ઉપરની બાફ લાગવાથી પૃથ્વીના ઉંડા પડોનું પાણી ઉભરાઈને
ઉંચે આવે છે, એથી જ વનરપતિ નવું પોષણ પામીને ચૈત્ર વૈશાખે
કાળે છે. પ્રચલિત ઉક્તિ છે કે 'વૈશાખે વન વળે'.

૨. જેઠ મહિનામાં ઘોડાને કોવતદાર કરવા માટે 'ધી વેઠવા'નો
આજી હતો. વાળ : (સંસ્કૃત 'વાલિન્' પરથી) ઘોડાં.

૩. તડ : તળાવ (સં. 'તડાગ' પરથી)

૪. દૂણી : દુ+ગણી : બમણી.

૪ અત ઘોર બાહલ, નખત આદ્રા, ઘટા અંબર ધરહરે,
જસલીયણ તણ રત માલબમં સતનવીસલ સંભરે.

[શ્રીખમ જાતના ગરમ વાયુ વાય છે. ક્ષત્રીઓ પોતાના ઘોડાને બીં
પીવડાવે છે. તળાવો સૂકાયા છે. એવા જોઈ મહિનાના દિવસોમાં જળના
પ્રવાહ તૂટી ગયા છે.

એવા જોઈના દિવસો તેમ રાવ રાણાને પાણી મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે.
બેળા દેવ રાંધર પાણી બેવડા વિન્યા (ભાંગ) પીવે છે. એ આદ્રા
નક્ષત્રની અંદર ધનધોર મેલણ ઘટા આપ્તરાત્રને ઘેરી રહી છે. એ વખતે
મને વીસળનો પુત્ર યાદ આવે છે.]

૪. આદ્રા નક્ષત્ર ન વરસે તેમ વર્ષ જુરૂં નીવડે. લોકાક્ષિત છે કે—

મૃગશર મો વાયાં વાવલાં,

આદ્રા ન વરસ્યા મે;

જેખન પૂતન ન જાયા

તણે ધાઠાં તે.

અર્થ—મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં જે વા ન વાય, આદ્રા નક્ષત્રમાં જે
વરસાદ ન વરસે, અને યુવાવસ્થામાં જે પુત્ર ન જન્મે, તે પછી જે
તણે નિષ્ફળ જ ગયા સમજવાં.

ધરણુ સર માતર ધણી !

[આ બધી માસની અકેક જાતને વર્ણવીને મરશીયા રમ્યા છે. રચનાર ઉમાશાઈ કહાનજી મહેડુ નામના ગુર્જર ચારણ છે. માતર તાલુકાના ઠાકોર હિમ્મતસિંહજીના વિરહમાં એ બવાયા છે.]

મ દોહા ::

૧કોચ પાળી મોટા ક્રિયા આપ સમોવડ અંગ
તે બદલો આણું તને, સમજે હિમ્મતસંગ !

સહલ બગીચાંરી છટા, ખટરત રવાળો ખેલ
ઘનરખેવા આજમનગર, આંચ ધરાં અલખેલ !

[કવિએને પાળીને તેં તારા સમવડિયા બનાવ્યા તેનો હે હિમ્મતસંગ ! તને આ બારમાસી અર્પાને બદલો દઉં છું.]

આવી સેલગાહ લાયક કુલવાસીની રમ્યતા : આવો છ જાતુનો
કરસવ : તે બધું એવા હે અલખેલા ! તું આજમનગર પ્રાપ્તો ઉતર.]

૧. કવિ ૨. વાળો : નો (છઠ્ઠી વિભક્તિ) ૩. નિરખવા ૪. ઘેર

શરદ

આસો કાતિક સરદ અહ્ય, ઠાઠ નવલ્લા ઠીક
અધપત હિમ્મત આવીયે, માણેવા મછરીક.

:: ૭૬-સારસી ::

અળ શરદ રાઠ ચંદ ઉજ્જળ, મૂકત ઝળહળ જળ મહી,
નીરજ સકોમળ, આળ નરમળ, ચિત્ર ધવળ અળ ચણી,
ઠેકણ ધજળળ સજે અણકળ, દીપ ઝળહળ શર દણી,
રદ રાણ હિમ્મત ! વહ્યે અણુરત, ધરણ શર માતર ધણી
છ ! ધરણ શર માતર-ધણી !

૧. માણુવા

અળ: પૃથ્વી. મછરીક: ચાહાણુ વ રાનો કિતાળ. રાજ (ચંદ્ર): પૂર્ણિ-
આનો. નીરજ: (નીરમા જન્મેણુ) કમળ. શર દણી (દણીશર): પૃથ્વી પર.

“મૂકત ઝળહળ જળ મહી”: સરખાવો ખીજ એક બારમાસીની
કહી:—

“મછ છીપ તણી રત જમત મોતીએ

“ઠીપ ઝળોમળ નંગ થીયા,

“અજમાલ નયુ તણુ કુવર આલણુ !

“સોચ તણી રત સંભરીયા !”

અથવા તો આગળ આવેલા જનુગીત માહેણુ:—

“નવનધ પાકે દન નવા

“વખા સોત પ્રપન્ત,

“છીપે મોતી સંચરે

“ચંચળ નવે ચડન્ત.”

એટલે કે આસો માસમા સમુદ્રની અંદર છીપોમાં મોતી જન્મ્યા
છ તેને એ માસનું એક લક્ષણ ગણ્યું છે.

[આસો અને કાર્તિક માસની શરદ ઋતુ પૃથ્વી પર મંડાણી : નવલા ઠાઠ માઠ થયા : માટે હે અધિપતિ હિમ્મતસંજ ! તારા ચહુઆણુ વંશનો કિતાબ સાંભળવા તું પાછો આવ !

પૃથ્વી પર શરદ આવી : પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ઢળવલ લાગે છે. જળની અંદર મૂકતા (છીપનું મોતી) ઝળહળાટ કરે છે. સુકોમલ કમળો ખીલે છે : આકારા નિર્મળ છે. આખી પૃથ્વીનું ચિત્ર ધવલ લાગે છે. અગિયા લોકો ઘોડાને સળે છે. પૃથ્વીના પટ પર દીવા ઝળહળે છે. માટે આ રદાળા હિમ્મતસંજ ! આવી ઋતુમાં તું ધરણી પર પાછો વળ, હે માતરના ધણી !]

હેમન્ત

૧ અગહન પોષ ઉલટિયા, હઠ શીતળ હેમન્ત,
સુરતા કર મહેલાં સરે કુળવંતીરા કંત !

અગહન વ્રતંગ, શીત અંગ, હેમ દંગ હલ્લ હી,
તરણી અતંગ, તરણુ તંગ, સેજ રંગ બરસહી;
કર લેપ રચંગ, મદ કુરંગ, ૪કંત સંગ કામણી
રઠરાણુ હિમ્મત વહ્યે અણુરત, ધરણુ સર માતર-ધણી !

૧. મામરાર માસ પ્રાચીન સમયમાં 'અમ્રહાયન' કહેવાતો તે સંજોગેનું રૂપકીકરણુ લોકમાન્ય ટિળક પોતાના 'ગીતા રહસ્ય'માં, માસાનાં માર્ગશીર્ષોદ્ધં પદ સમન્વયતાં આ રીતે કરે છે.

“ મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષને પહેલું રથાન આપ્યું છે તે તે જખતે બાર માસની ગણના કરતાં મૃગશીર્ષને પહેલો ગણવાનો વહીવટ હતો તેથી છે.... મૃગશીર્ષ નક્ષત્રનું આમ્રહાયણી અથવા વર્ષના આરંભનું નક્ષત્ર એવું નામ છે. મૃગાદિ નક્ષત્રગણના ન્યારે પ્રચારમાં હતી ત્યારે મૃગ નક્ષત્રને પહેલું અમ્રરથાન મળ્યું, ને તે પછી માર્ગશીર્ષ માસને અમ્રરથાન મળ્યું હોય, ઇત્યાદિ વિચાર અમે અમારા 'ઓરાયન' ગ્રંથમાં કરેલો છે તે જુઓ. ”

૨. ચંગો : સારો ૩. મદકુરંજ (કુરંજ+મદ) : કરવરી ૪. કંત : કંથ

[અમ્રહાયન (માગશર) અને પોષ માસ ઉમટ્યા. શીતળ હેમન્ત ઋતુ આવી. હે કુલ્લવંતી રમણીના કંથ ! તું હવે તો તારા મહેલ પર નળર કર !

અમ્રહાયન વર્તવા લાગ્યો. અંગે શીત લાગે છે. હેમન્તનું પરિબલ લાક્ષ્યું નય છે. (આ પછીની પંક્તિ સમન્વતી નથી.) કામિનીએ કંથની સાથે કસ્તૂરીનાં સરસ લેપ કરે છે. એવી ઋતુમાં.....]

શિશિર-વસન્ત

માધ ફાગ ખત્રિયાં-મણિ ! શશિયર રખણી સોહાગ,
તણુ રત વળ્ય રખીયલ તણા ! રાણુ ઘપખણુ ધખટરાગ !

શશિયર સુહાવે, રંગ છાવે, હુલસ ગાવે હોરિયાં,
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત બાવે ગોરિયાં.
ખાળે બબલવે, ચરિત રહાવે, ખસંત દરસાવે બણી,
રહરાણુ હિરમત ! વળ્યે અણુરત, ધરણુ સર માતર-ધણી !

[માહ અને ફાગણુ માસમાં હે ક્ષત્રિયોના મણિ ! શિશિર ઋતુનો સોહાય નળ્યો છે. એવી ઋતુમાં હે પૃથ્વીરાજ (પીથલ)ના પુત્ર ! હે ઇથે રસને પારખનારા રાજ ! તું પાછો આવ !

શિશિર સોહે છે, રંગ છવાય છે, હુલાસથી સોડો હોરીઓ ગાય છે: ફૂતારાનીના દિવસોમાં ફગવા (ચણા, તલ, મગ વગેરેનાં ખાદ્યો) મગાવીને ગોરીઓ રમત રમતી ગમત કરે છે. વાજાંત્રો બબલવે છે. વસંત એવા રંગો બતાવે છે. એવી ઋતુમાં.....]

૧. બની ૨. 'પૃથ્વીરાજ'નો દુઃકાવેલો રાખઃ. ૩. પરખણુ (પરખનાર)
૪. છ નતના રસો.

વસંત-ગ્રીષ્મ

ચૈત્ર વૈશાખે ચોતરફ, ફહેરે બસંત ફોહાર,
અણુ રત તખતેં આવિયેં, વખતાહર અણુવાર !

મધુ-કુંજ ફહેરે, અંબ મહેરે, મહક દહે રે મંજરાં,
કેઠિલ કહેરે, શબદ શહેરે, કુંજ લહેરે મધુકરાં;
સર કુસુમ બહેરે, ઉર ન સહે રે, પ્રીત કહેરે પદમણી,
રઠ રાણુ હિમ્મત વળ્યે અણુ રત, ધરણુ સર માતરધણી !

[ચૈત્ર વૈશાખમાં ચોમેર વસંતની ફોરમે ફોરે છે. એવી ઋતુમાં
હે વખતસંગના પોત્ર ! તખ્ત પર આવો !

મધુભરી કુંજે ફોરે છે. આંખા મ્હોર્યા છે. મંજરીઓ મ્હેક દઈ રહી
છે. સરવા શબ્દે કોયલો કિસ્લોલ કરે છે. કુંજેની અંદર ભમરા મ્હેરાઈ
રહ્યા છે. માયા પર કુસુમો વેરાય છે. પદમણીઓનાં ઉરમાં પ્રીતિ ડેરાતી
રોકાતી નથી. એવી એવી ઋતુમાં.....]

ગ્રીષ્મ

જેઠ અષાઢ ઝળુંખીઆ, ૧ભુવણ પ્રજગળે બાણુ,
ગ્રીષ્મ સુરતા ગેહરી, ચિન્ત ધર્યે ચહુઆણુ.

ચહુવાણુ રમિન્તં, ધર્યે ચિન્તં, ૨પ્રાગ નીતં પ્રગ્ગળં,
બાગાં બણીતં, હોજ હીતં, નીર સીતં ૪વ્રમ્મળં;
૫ટ ઝીણુ પ્રીતં, ૬ત્રે વ્રણતં, સરસ રીતં શામણી;
રઠ રાણુ હિમ્મત વળ્યે અણુ રત, ધરણુ સર માતરધણી !

[જેઠ અને અષાઢ ઝળુંખ્યા. બાનુ (સૂર્ય) પૃથ્વી પર લાંબો સમય
રહે છે. (દિવસ લાંબો થાય છે.) હે ચહુવાણુ ! ગ્રીષ્મની આવી ગાઢ
પ્રીતિને ચિન્તમાં ધારણુ કરજે !

હે ચઢવાણ મિત્ર ! આટલું ચિત્તમાં ધરજો ! પુષ્પોના પરાગ નિત્ય ફેરે છે. બાગ બગીચાનો ઠાઠ બન્યો છે. ફોળમાં નિર્ભળ શીતળ પાણી હલકે છે. ઝીણું પટફૂળ પર પ્રીતિ જન્મે છે. શ્યામાઓ સરસ રીતે વિરલ થયે છે. એવી ઋતુમાં.....]

વર્ષા

શ્રાવણ બાદ્રવ સાક્ષણે, ધરણુ વ્રખા રણુધીર;
વેળ સમંદર કર વળણુ, હિમ્મત હેલ્ય હમીર!

વરખા સમાજ', બુંદ વાજ', અબ્ર છાજ' અંબર',
બિરહી અવાજ', રહત બાજ', વીર ગાજ' વચ્ચર',
કર લે સુકાજ', અમર આજ', નીર તાજ' નરખણી,
રહરાણુ હિમ્મત વળ્યે અણુરત ધરણુ સર માતર-ધણી !

[શ્રાવણ અને બાદરવો ભરપૂર વરસે છે. હે રણુધીર ! ધરતી પર વધો આવી છે. હે હિમ્મતસંગ ! સમુદ્રની વેળ્ય (ભરતી) ની માફક તું પાછો આવ !

વર્ષાનાં બિન્દુઓ વરસે છે. આકાશમાં આલસાં (વાદળાં) નાણે (છાપરાની માફક) છનધ ગયાં છે. વિરહીઓના અવાજે બાજ (ગાજ) રહ્યા છે. વ્યથા (આકાશ) વીર-ગર્જના કરી રહ્યું છે. એવી ઋતુમાં આજ તું આવીને કંઈક સુકૃત કરી લે. આજનાં તાજાં નીર નિરખી લે ! એવી ઋતુમાં.....]

સકળ સાંગણ સંભરે

[આ મરશીયામાં સાધાની વિરોધ બ્હુનવટ ભરી છે. આમાં હીંગળી સાધા સિવાયની ખીલ કરી છાંટ નહિ દેખાય. તેમ જ એમાં સપ્તાહાંબર આણવાનો ખામ પ્રચલન પણ નથી. મઢવી વીલા નેણા મેહડુએ પાળીઆદ ગામના કોઈ મુવેલા દાઠી ફરખારના સ્મરણમાં સંવત ૧૭૮૬માં રચેલા છે. અને એ મઢવીશ્રી ઠારણભાઈ મંત્રુભાઈ વળાવાળા (મૂળ પાટણવાળા)ના ચોપડામાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. આમાં કવિ માહ માસથી ઉપાડે છે.]

[૭૬ સારસી]

માહ

માહ મહિને લગન પ્રકજે, મંગળ ગાવે મેહળ;
જણ મળે પરજણ તણી જીમણ, રજણે પ્રેહળે પ્રેહળ;
ગડ ઢાલ ગામોગામ ગહમહ, કોડ વીવા જગ કરે,
જગ તેણ ઉન્નડ રતે જીવો સકળ સાંગણ સંભરે.

[માહ મહિને લગ્ન મોકલાય છે. મંગળ ગીતો ગાય છે. ત્રણે પરજના કાઠી લોકો જમણમાં મળે છે. ગામડે ગામડે ઢાલ ધડસે છે,]

૧. પરજ (કાઠીઓનાં ત્રણ કુળ: ખાચર, ખુમાણ ને વાળા) ૨. અને

ફુનિયા હોંશે હોંશે વિવાહ કરે છે. તે ઋતુમાં મને જગત પર ઉન્નડ, જીવો તથા સાંગણુ, તણુ સુકૃત કરનાર પુરૂષો સાંભરે છે.]

ફાગણ

ગાય જે ફાગણુ ફાગ ગાણું,^૧ ખરે કેશુય 'ખખખર' રંગલઆલતેં લેરમેં ગઢપત, સજે હોળીય સખખરં; વ્રણ ૪સહી હાટે કરે વોરત સૂખડાં ઉંચાં સરે, જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવો સકજ સાંગણુ સંભરે.

[ફાગણ માસના ફાગ-ગીતો ગવાય છે. ખાખરાના હાડ પરથી કેસડાં (કુલ) ખરે છે. ગઢપતિઓ દ્વેરથી ગલાલ વતી હોળી રમે છે. ત્રવે વણોનાં લોક દુકાનેથી હંચી મીઠાઈઓ ખરીદે છે. એ ઋતુમાં.....]

ચૈત્ર

કરમાવ ચૈતર પાન કહીએં, ઝરે તરપેં ઝંખરં, ખમખ મેહ નેહી થીયે મુંગા, લોમ વરગહ ભંખરં; દનશ દીહ દિસે આભ નરમળ, નહિ વાદળ નીસરે, જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવો સકજ સાંગણુ સંભરે.

[ચૈત્રમાં તરવો પરથી કરમાએલાં પાંદ જરી નય છે. નિશદિન આકાશ નિર્મળ દિસે છે. વાદળાં નીસરતાં નથી. એ ઋતુમાં.....]

વૈશાખ

વૈશાખ નૌતમ પાન ઉવરખે લગે તેખાં લૂઝળાં, ચડ ઠોવ પણુ વન પ્રખો સાહે વરણુ સૂકે સરવળાં !

૧. ખાખરાનું ગાડ. ૨. ગુલાલ ૩. વર્ણ ૪. સદુ ૫. એ પંક્તિનો અર્થ નથી ખેસતો. ૬. નિશા ને દિવસ ૭. રૂઝ

તણીએ અગની પાંચ તપશી, ધૂપ બેર સરવ ધરે,
જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંબરે.

[વૈશાખે વૃક્ષ પર નવલાં પાંદડાં લાગે છે. લૂ ઝરે છે તે અક્ષરી (લીખી) લાગે છે,...સરોવરો સૂકાય છે. તપસ્વીઓ પાંચ ભતની ધૂણી તાપીને તપ કરે છે. તાપ અતિ બેર કરે છે.]

જેઠ

જવણુ ગજ ફળોમણુ જેઠ વદીએ^૧ પુહુવ મધુવન પાકીએ,
જગ બાઈ વેલો કુસુમ બુંખળ ચંપ ડોલર છાકીએ;
લગ રેણુ જીહાઈએ^૨ દવશ લંબા, અંબ શાખા ઉતરે,
જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંબરે.

[જેઠ મહિને વન ફળે છે. મધુ વનમાં પુષ્પો ખીલ્યાં છે. બાઈ, ચંપા, ડોલર વગેરે કુલોની વેલડીઓ છવાય છે. રાત્રિ કરતાં દિવસ લાંબા થાય છે. આંગેથી શાખો ઉતરે છે. એ ઋતુમાં....]

આષાઢ

અત ધામ ખમીયો બીજ આપઠ, અંદ્ર^૩ ધણુ ચડ આવીએ
અંબ દેહડો હાલ દનિયા ગણી^૪ મલહર ગાવીએ;
દળ કળે ચાત્રક મોર દાદર, કોયલ સરવા સુર કરે,
જેઠ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંબરે.

[અત્યંત બફારો ખમ્યા બાદ આષાઢની બીજે ઉદ્દનો પન ચડી આવ્યો છે. આંબા વેડાઈ બચા છે. દુનિયા મલહાર રાગ ગાય છે. ચાત્રક, મોર ને ડેડમાં દિલ્લોલ કરે છે. કોયલ સરવા સાદે ગાય છે. એ ઋતુમાં.....]

* વન ૧. પુષ્પ ૨. રેન : રાત્રિ ૩. બને છે ૪. દિવસ
૫. લન : વાદળ ૬. વેડણું : ફેરીઓ ઉતારવી ૭. મલહાર રાગ

આવણ

અળ મચે આવણ કીચ 'અહેલાં, બગાં પાવશ બેસીચે,
જળ વમળ રહેડું નખે જળધર, પોહસ મંછે પેસીએ;
રખ દેખ ગ્યાની વડી રચના, શંખ ધાતે સંચરે
જગ તેણ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણ સંભરે.

[આવણમાં પૃથ્વી પર વરસાદની એકી વરસે છે. તેથી કાદવ મચે છે. બગલાં પાણી પર બેસે છે. વરસાદ વિમલ જળની રેડીઓ (ગડીઓ) નાખે છે.....આવી મહાન રચના દેખીને જ્ઞાની ઋષિ-મુનિઓ શંખ બજાવતા ચાલે છે.]

બાદરવો

પંચરૂપ બાદ્રવ લાલ પીળા સેત નીલં સામળ,
પંગળા મેટા લેવ પુરવણ બજે બાદળ ચોહવળા;
સરવાણ કુટે નદે સરણે, નીર ઝરણે નીસરે
જગ તેણ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણ સંભરે.

[બાદરવો માસ લાલ, પીળા, શ્વેત, લીલા અને શ્યામ એવા પાંચ રંગો ધારણ કરે છે.....વાદળો ચાર થરાં જડાં બને છે. નદીઓની અંદરે સરવાણીઓ કુટે છે. ઝરણાંમાં પાણી રેલે છે. એ ઋતુમાં.....]

આસો

અન પકે શીમે, માસ આસો, પંઠ સર ખલ પોયણાં,
ઉદન નવે થપનાં કળશ દશરે હુદે ગોઠયાં હોયણાં;

૧. એલી (અખંડ આઠ દિવસની વૃદ્ધિ). ૨. રેડી : ગડી.

૩. નવા દિ' (લુઓ પાતું રહ)

નિવેદ દેવા ચડે નવલા વડો પરબહુ વાપરે
જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંભરે.

[આસો માસમાં સીમોની અંદર અન્નના દાણા પાકે છે. સરોવ-
રોના કાદવમાં પોયણું પુષ્પો ખીલે છે. એ ' નવા દિનો ' માં દરોરોને
સેજ કળરાની રચાપના થાય છે. ગોઠથો (મહેફિલો) ઉજવાય છે. લોકો
ચાડથી (આગ્રહથી) દેવતાઓને નૈવેદ્ય ચડાવવા માટે આ માસનાં
મોટાં પર્વોનો ઉપયોગ કરે છે. એ ઋતુમાં—]

કારતક

માસ હીં કાતક જરા મોટાં અંગ પર ખરા આવીયે,
કણુ થીયે તાબે સહી કળજગ રપોત નૌતમ પાવીયે;
ધણુ કપીર ગ્રહજે ગલા ઘાટપ, સાજ રાજ સખ કરે,
જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંભરે.

[કાર્તિક માસમાં અંગ ઉપર બુદ્ધિપો (યંત્રોને લીધે) આવે છે.
ખધી જાતનાં તાજાં કણુ આવે છે. વસ્ત્રો પણ નવાં પ્રાપ્ત થાય છે.
પશુઓનાં દૂધમાં ગળપણુ અને ઘાટપ (ધક્કતા) આવે છે. સર્વે રાજાઓ
સાજ શોભા કરે છે. એ ઋતુમાં.....]

માગશર

સર માગ હોઈજે આગ સવળી, વકટ સીંધણુ વાપીયે
સગડીયાં કર લે લોક સાહેબ તાપ બાહુ તાપીયે;
હળ લગે નડીયાં નીર દોરા, નકે નાયણુ નીસરે,
જગ તેણુ ઉજજડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંભરે

પોષ

રત હેમ પોષે ટાઠ રવીયેં અંદ્ર વાનર ગાળજેં,
 'માનથે જળ બળ અઘલ મેહોખી વંદ સક્કળ વાળજેં;
 વળ લોગે રત્રધનાં નશા વસમી, ધેનઈ આંખપ ધરે
 જગ તેણુ ઉન્નડ રતે જીવે સકજ સાંગણુ સંભરે.

[પોષમાં હેમન્ત ઋતુ હોય છે. ટાઠ પડે છે. વાંદરાં પહાડોની
 ગાળીમાં ચાલ્યા નય છે.....નિર્ધનોને નિશા વસમી લાગે છે. ધેનુઓ
 આંખી (ફુલળી) પડી નય છે. તે ઋતુમાં...]]

૧. અર્થ સ્પષ્ટ નથી થતો. મદિધીઓ (મેંસો)નાં બધાં વંદ
 પાણીમાંથી પાછાં વળી નીકળે છે એટલી બધી ઠંડી પડે છે-આવો
 કંઈક અર્થ હોય.

૨. નિર્ધનો

સંભરિયા

[અત્યાર સુધીના હયલગ બધા મળતા આવતા હોવાની એકતાનતામાં હોમળીયા નામનું આ વૃત્ત વિવિધતા આણે છે. નાદને હિસાબે આ કાવ્ય અન્ય સર્વથી ચડે છે. શબ્દ-ગુંથણી શુદ્ધ રાગળી છે, અને એટલી બધી સહજ રીતે આવી ગઈ છે, કે પ્રયાસની તાણ વડેસ દેખાતી નથી. તોપ-ગોળાની ગતિએ શબ્દો વાયુમાં હિસ્લોલ લેતા ચાલે છે. પરંતુ કમલાગ્યે આની બાર કડીઓમાંની ફક્ત ચાર જ, કે જે પ્રાંગમા પંચકના બે મોતીસર ભાઈઓને કહે હતી, તે કવિ શ્રી પાંચળસીભાઈને ઘેર તેઓનો ભેટો થઈ જતાં પ્રાપ્ત થઈ. બાકીની આઠ તેઓના ચોપડામાં છે. પ્રયાસ કરવા છતાં હજુ તે હાથ લાગી નથી. કોઈ મામૈયા નામના મોતીસરે એના આશ્રયદાતા ચારણ અણુભાઈ નથુભાઈની રમૃતિમાં આ મરશીઆ રચ્યા છે. કવિ કે દાતાનાં ગામની જાણ નથી. મોતીસર નામની એક જાણક કામ છે. એની ઉત્પત્તિ વગેરે માટે પ્રવેશકમાં જોવું.]

રાગ ઝંકાળા સાત રસ

તાલ ઠણુંકા તાલ;

કાવા પાવા કેસરા,

ધર આવો અજમાલ !

[૨'જ રાગની રેલમહેલ જોલે છે. સાતે રસ લેવાય છે. નાચ ગાનના તાલ કમકાર ચાલે છે. એવા દિવસોમાં કેસરીઆ કાવા પીવડાવવા માટે હે અણુભાઈ! તમે ઘર આવો !

વધ વધ ખટ રત પ્રણયવાં
 અવધ કરે દન આજ,
 સેલ તણી પર સરળકે
 રંગભીનો નથરાજ.

[આજના દિવસની અવધ કરીને હું એક પછી એક છ ઋતુ વર્ણવું છું. આ વખતે મને રંગભીનો નથુભાઈ (અનુભાઈનો પિતા) રહેલ કરાવે છે.

બાપૈયા મુખ બીલિયા
 પિયુ! પિયુ! ખરબેશ
 અણુરત તું અજમાલરો
 સાંભરિયો અલણેશ.

[બાપૈયા મુખથી પિયુ! પિયુ! બોલ્યા. એવી ઋતુમાં અનુભાઈનો પુત્ર આલોભાઈ યાદ આન્ધો.]

અપાઠ

ગરદે મોર ઝીંગોરિયા
 મ્હેલ થરકકે માઠ;
 વરખારી રત પ્રણયવાં
 આયો ધધુંબ અપાઠ.

[ગિરિ પર મોરલા ઝીંગોર્યા. મ્હેલ ને મેડી થરકારા (પડકંદા) દેવા લાગ્યા. હું વર્ષાની ઋતુ વણવું છું. ઘધુંબીને અપાઠ આન્ધો.]

:: છંદ-દોમળીઆ ::

અપાઠ ધધુંબીએ છુંબીએ અગ્ગર
 વહહળ બેવળ બોલજિમં,

મહેલાર મહેલીએ 'હાડગેહીએ
નીલ છેલે ન ગલે નાળયં;

રમંદ્ર ગાજ ગાગાજ કરે ધર ઉપર
અંબ નયાં સર ઉભરિયાં
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ
સોય તણી રત સંભરિયા;

છય! સોય તણી રત સંભરિયા,
મુને સોય તણી રત સંભરિયા.

[આખાઠે વધુંબીએ. આસમાન હુંખજુંખ વધ રહું. વાહણાં બિચરાં ને
અવચરાં બંધાયાં. મહેલ મેલીએ હાડ-પેલાં બન્યાં. નીર નળીઆમાં ન
લીલી રામય તેડલાં બધાં છલક્યાં. ધરતી પર ધંદ્ર ગાજવીજ કરવા
હાબીએ. સરેખરોમાં નવાં પાણી ઉભરાયાં. એવી જગતમાં મને મધુ
ભાઇનો કુંવર અજુલાઇ સાંભરી આવ્યો.]

આ કાવ્યમાં 'ધધુંબીએ' 'હુંખીએ', 'ગેહીએ' વગેરે શબ્દોને અંતે
'એ' આવે છે તે સાચી રીતે ચારગોના લખવા મુજબ 'ય' હોવો
જોઈએ. પરંતુ એ અક્ષર કેવળ અનુગ્રાસ આણવા માટે જ લગાડાય
છે, અર્થશૂન્ય છે; અને જોલવામાં ક્યાર તરીકે 'એ' વધુ જોરદાર
લાગે છે; તેથી આ ફેરફાર કરેલ છે.

૧. હાડપેલી (ચારણી સાહિત્યમાં 'ધ' ને બદલે 'ગ' નો ઉપયોગ
વિરોધ નાદ-વૈભવ નીપજવવા માટે થાય છે : દૃષ્ટાંત

પાછા પેસે ના, ગજ દંતરાજ મેલીઆ !

[હે (વેલીઆ) પેદારા ! હાથીના દંતરાજ પાછા ન પેસે.]

૨. ધંદ્ર

શ્રાવણ

નવ ખંડ નીલાણીએ પાવન પાણીએ
વાણીએ હાફર મોર વળે,
શવદાસ ચડાવણ પૂંબાય શંકર
શ્રાવણ માસ જળે સલળે;

પ્રથનાર કરે નત નાવણ પૂંબાય
શંકરનાં મત સદ્ધરિયાં,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણ
સોય તણી રત સંભરિયા.

[નવે ખંડ લીલા યમ ગયા. પૃથ્વી પાણી વડે વિશુદ્ધ થઈ ગઈ છે. દેડકાંને ને મોરદાને ફરીવાર વાચા કુટી છે. શિવના ભક્તો શંકરને પૂજા ચડાવી રહ્યા છે. શ્રાવણ માસ જળ ભરપૂર બન્યો છે. પુરુષો ને નારીઓ નિત્ય પૂજા માટે ન્હાવણ કરે છે. શંકરનાં મત સુધરે છે. એ ઋતુમાં...]

ભાદરવો

રંગ ભાદ્રવ શામ ઘટા રંગ રાતોય
રંગ નીલમ્બર પ્રવેત રળે;
ફળ ફલ અપ્રખળ કમ્ભળ ફેલીએ
વેલીએ નેક અનેક વળે;

૧૫રિયાં હન સોળ કિલોળમેં રપોખત
ઠકાગ-રખી મુખ ઈધમ્મ ક્રિયા,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણ
સોય તણી રત સંભરિયા.

૧. પિતૃઓ ૨. પોષે છે. ૩. કાગડા ઋષિઓના અવતાર મનાતા હોય છે. ૪. ધર્મ.

[ભાદરવા મહિનામાં કળા રંગની ધન પટાળની. અંબર (આકાશ) રાતા, નીલ અને શ્વેત રંગે પ્રાચલ્ય કરવા માંડ્યું. ફળ ફુલનો અદ્યક્ષ કાલ હતરો. અનેક વેલીઓ રોજવા લાગી. માસના છેલ્લા સોળ દિવસ સુધી પૂર્વભેને માલ નાખીને ક્રિસોલ સાથે પોષવામાં આવે છે. કામ-કષિઓ(કામડા)ને મેઠાંએ અન્ન આપી ભોજા ધર્મ કરે છે. એ ઋતુમાં....]

આસો

અન્ન સાત પકાયાય આસો ય આયાય
નીર ઠેરાયાય નીતરિયાં,
જળ ઉપર કમ્બળ રૂપ ખીલે જયમ
પાવશ દેહ પશ્ચાતરિયાં;

મછ છીપ તણી રત જમત મોતીએ
ઠીક જળુમળ નંગ થીયા,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ
સોય તણી રત સંભરિયા.

[સાત જાતનાં અન્ન પાક્યાં. આસો માસ આવ્યો. મેનાં પાણી ચંદ્રીને નીતરી ગયાં. જળ ઉપર કમળો ખીલ્યાં.....આ ઋતુમાં છીપોની અંદર મોતી જમ્યાં. ઝળહળતાં સરસ નંગ (મોતી) પાક્યાં. એ ઋતુમાં.....]

ઋતુ-શોભા

આંહી મિત્ર-વિદેહના મરણીઆ નથી, તેમ પ્રેમિકાનાં વિરહ-જીવ ઘણું નથી. આ નમૂનો છે આઠ ઋતુઓના આનંદો ને લક્ષણો. આલેખી સજ્જનાતું ચિત્તજનન કરનારી કવિતાનો. ત્રણે ઋતુઓને લંબાવ્યુંથી આલેખી છે. અંગ્રેજ કવિ ટોમ્સનના 'સીઝન્સ' અથવા કાલ્પનના 'દારક' ને અગતી વર્ણન-શૈલી છે. મજબાબા કે ખીજ કાઈ પરપ્રાંતીય ભાષાની અસરથી મૂકા રહેલા એક એકાન્તવાસી ગ્રામ્ય રાવળે રચી હોવાથી એમાં સૌરાષ્ટ્રી શુદ્ધ ડાંગળી ભાષાનો જ પ્રવાહ ચાલેલો છે. પરંતુ કવિ પોતે આધુનિક તેમ જ ગ્રામ્ય જમીનદારોના સહવાસી હોવાને લીધે ડાંગળી ભાષાને સરલ સૌરાષ્ટ્રી ભાષાની કુલુપ આપી રાખ્યા છે. અને તળપદ સૌરાષ્ટ્રનાં જ ઋતુ-લક્ષણોનું આ આલેખન છે. કવિ જૂનાં ઋતુ-કાવ્યોની રીતોને વશ થયેલ નથી. એ કવિનું નામ ગીતા ભગત : ભતે રાવળ હતા. આહિરોના વહીવંચા હતા. મહુવા પાસે ડોળીયા ગ્રામના નિવાસી હતા. કાવ્યદેષીનું એટલું હંચું વરદાન પામેલા હતા, કે નિરક્ષર છતાં થોડે થોડે આવાં લાક્ષણિક કાવ્યો રચી ગયા છે. એમની રચેલી સેંકડો પંક્તિઓ અનેક ચારણ ખારોટોની છબ પર રમતી સાંભળી છે. કાવ્યની મધુર સરસતાની એ સાચી સાક્ષી છે. રાજ-નાદ તો એમની કવિતામાં ભાવને સારી પેઠે અધીનતાપૂર્વક અનુસરી રાકે છે. પ્રતિજ્ઞિના નિર્લોભી આ કવિને દેહ પૂરી રક્ષાવરથાએ હનુ એકાદ વર્ષ પૂર્વે જ છૂટી ગયા છે.]

[ગીત—સપાખરં]

:: એઝાઝુ ::

ચડ્યાં આપાઠી વાહળાં કાળાં દોવળાં અંબરે શોભે
હરયું આતરાઠી માથે ઉછળ્યાં હરાર;
ઝીંગાર્યાં મોરલા સાથે 'વાહરી મંડાણી' મડી,
એકધારા મેઘરાજા મંડાણા અપાર.

[કાળાં આપાઠી વાહળાં બળે થર બાંધીને આકારમાં ઉતર દિશ્યા ઉપર ઉછળ્યાં. મોરલા ગેઢેક્યા. વાવાઝોડાં મંડાયાં. મેઘરાજા એક ધારે વરસવા લાગ્યા.]

૧. વાહરી : વાયુની (રા, રી, રં-ના, ની, નું-તરીકે વપરાય છે.)

મક્કડે ત્રીયા ઈંદ્ર પડતાળા પાણીવાળા,
હાથી સોંઠવાળા કાળા મંડાણા હિલોળ,
રેનગાંવાળા ધકયા ગાળા, નદી નાળાં ફાલી નાખ્યાં
અળાં માથે જળાં હળાં ફેલીયાં અતોળ.

હઠાવાળા ત્રાહે પાળા સમિતા બેરમાં હાલે
પાણીવાળા ખળકારા એક ધાર પાદ,
લોહરા વૂધવા બલે ગીતરા મકોળા લાગા,
સાગરા મંદરે હાલ્યા જનરા સમાદ.

ચોય દસ્યે ચાપા બાંધી મંડાણા ધરાકા રયામ
અવનિ હરખી થાટ થાટે એક વાર,
રાખસી ધાટસ લોહ ગલોટાં મારવા લાગા,
લોટપોટાં થાવા લાગા જખા લારોલાર.

[આમઆંથી પાણીભર્યાં વાકળાં તૂટી પડ્યાં. બલે લાંબી સૂંઠવાળા
કળા હાથી સૂંઠો હોડોળવા લાગ્યા. પહોડોળી ખીલો પાણીના.
ધોધથી ધક મક થવા લાગી. નદી નાળાંને પાણીનાં પૂરે ફાલી નાખ્યાં.
પૃથ્વી પર અતૂલ જળ-ફેળે ફેલાઈ ગઈ.

પમપાળા માલનારા ત્રાસી નય છે. નદીઓ ભેસ્થી ચાલે છે.
પાણીના ખળક એક ધારે પડ્યે નય છે. મોખનાં વૂધવાટ લાગે-
ગીતોના સૂર જેવા લાગે છે. બલે કોઈ જનની મેદની સમુદ્રને લગ-
મંદરે ચાલી નય છે.

ચારે બાજુ રહિ બાંધીને ધરણીને ધક્કો મંડાયો છે. અને રજા
રજા પૃથ્વી હરખી રહી છે, રાક્ષસી ધાટનાં મોળાં ગુલાંટો મારીને
સમસામાં અથડાઈ એક પછી એક લાંબી જુકા થાય છે.]

૧. 'વાળા' પ્રત્યય આ કવિનાં કાવ્યમાં અતિશય દૃઢથી વપરાયો છે.
૨. નયાં વાળા : પહોડોળા.
૩. રાક્ષસી

મળકે વીજળી વળી ભળકે ઘટામાં વેગે
 મળકે પ્રભાકે ભાણી હરિવાળા 'ભગ;
 પૂરીયાં ધનૂષાં મેધ સભ વાળાં લીલાં પીળાં,
 આભરો માંડવો લાગો શોભાવા અથાગ.

મંડાણા જળાંકા રાભ અળાંપે મ્મન્દ મેલી
 હડ્ડવા લાગા મેધ ધારીને હુલાસ,
 પતાળ ત્રોડવા ભાણી ઘડાકા રાપીયા રયાગા
 એવા થાવા લાગા મોટા કડાકા આકાશ.

ઘટા ર્શીજવાળા ધોળા પાડવાળા ટૂંક થેયાં
 ભયાં જળાંવાળા નવે ખંડા ભરપૂર;
 રીયલે લીલાણી ભાળી પશુ પંખી થીયાં રાજ
 નરાં માલધારી મોઢે વધ્યાં ગાંઠાં નૂર.

ધનઘટામાં વેગથી વીજળી ચમકે છે. ભણે હરિને ધેર ભગ તેડયા
 હોય એવી પ્રભા આકારો ઝળકે છે. મેધરાભનાં ધનૂષ્યમાં લીલા પીળા
 રંગો પૂરાયા છે. આભનો માંડવો અત્યંત શોભવા લાગ્યો છે.

જળનો રાભ મરન્દ મૂકીને પૃથ્વી પર મંડાયા છે. મેધ હલ્લાસમાં
 આવીને હ ડૂ ડૂ ડૂ મર્જના કરે છે. અને કેમ ભણે પાવાળ ફેડી નાખવા
 પોતે પગ પછાડતો હોય તેમ આકારો મોટા કડાકા થવા લાગ્યા છે.

ધોળી વાદળીઓની ઘટાઓએ પહોડોનાં શિખર ઘેરી લીધાં. નવે
 ખંડને જળભરપૂર કરી મૂક્યાં. પૃથ્વીને લીલૂડી અનેલી નિહાળીને
 પશુપક્ષી રાજ થયાં. માલધારીઓ (પશુધારીઓ)ને મુખે નૂર વધ્યાં.

૧. ભગ તેડવા, એટલે હઆદિ મંજલ પ્રસંગે દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી
 અખંડ લીલા ભાળવાની ક્રિયા. ૨. પગ ૩. વરસાદ વરસતી વેળા ધોળી,
 રેના પોલ જેવી જે વાદળીઓ હંમે તરતી હોય તેઓને રીંછડીઓ
 હલેવામાં આવે છે. ભારી શક્તિનાં એ ચિન્હ છે.

ક્રિયાંથી વાદળાં મળ્યાં, વીજળી મળકી ક્યાંથી
ક્રિયાંથી ઝડૂંના વાગી આપરે કરાર,
ભાળી મયા રતુમાંહી એની કળા નેણાં ભરી
એવી લીલા હરિ તણી ધણી છે અપાર.

શિયાળો

જહનાથરા લગન આગે મોલાતું હોડળી ભણે
નોરતારી રમે નારી ગરબારી નાય;
માતરા પૂનરી ટેક ધારી કે દરોરા માથે
હેડળાં પલોટે ભારી હૈયામાં હુલાસ.

ભૂખ ભાંગી રાંકવાળી, થીયા રાજી મોલ ભાળી
દિવાળી પ્રભાળી ભાળી દિવાળી દેખાય;
૧૩મ્પીઆ કાહરા ચત્રદશીવાળી રાત કાળી
લોગ દેવી રેઠાંણવારા કપાળી ભરાય.

આ વાદળાં ક્યાંથી મળ્યાં ? આ વીજળી ક્યાંથી ચમકી ? આ
ઝડૂંના ક્યાંથી ? નયનો ભરી ભરીને વર્ષા ઋતુમાં મેં પ્રભુની કળા
નિહાળી. પ્રભુની લીલા એવી અપાર છે.

ચંદુનાથ કૃષ્ણનાં લગ્ન પૂર્વે કેમ ભણે મહેલાતો હોડિળતી દોષ,
તેમ નવરાત્રિમાં નારીઓ ગરબા મેલીને નૃત્ય રમે છે. દેવીઓના ટેક-
ધારી પૂનરીઓ દરોરા પર હુલાસથી ઘોડાં પલોટે છે.

રંક લોકોની ભૂખ ભાંગી, અનાજનો પાક દેખીને સૌ રાજી થયા.
દિવાઓની પ્રભાથી દિવાળી સોદે છે. ચતુર્દશીની કાળી રાત દેખીને
કચરો કમ્પી ઉઠયા છે. તે રાત્રિએ દેવીઓ અને દાનવોને કાપાલિક લોકો
ખલિદાન ખરે છે. [આસો માસ]

૧. ચતુર્દશીની રાત્રિએ લોકો ભૂત પિરાયોને તેમજ દેવીઓને આરાધી
રમણને મંત્ર સાધના કરે છે. ૨. દાનવોના

અનોધાં પ્રીસાણાં યાય આગળે હરિને ઓપે
 ભલા પકવાન મંદ્ર બન્યા ભાત ભાત;
 મોટ છોટ મેહનીરા હિલોળા આગળે મળે
 અન્નકોટ ધરાણા પ્રભુને અણી ભાત.

ચમકારા ટાઢવાળા હેમાળા ભણીથી ચાલ્યા,
 હડવડયા પશુપંખી માનવે હેથાટ;
 હડયા હીમ, નીર જામ્યા, જઠરા પ્રગટી દોહી
 આયા શિયાળારા દિન નિયાળા અથાટ.

આકળાંને એરે ચણા તણ કે પાકીયા આઝા
 તૂટયાં આડવાળાં પાન દેખતાં તમામ,
 ૧વીજથળે બદ્ર જાતી ઓથલી ડુંગરાવાળી
 કોપ કાળી ટાઢવાળા ફાટી ગીયા કામ.

અનેક જાતનાં પિરસણાં હરિની મૂર્તિ સન્મુખ યાય છે. મંદિરોમાં
 ભાતભાતની સરસ મીઠાઈઓ બને છે. નાની મોટી મેદિનીઓ આનંદ
 કરે છે. એ રીતે પ્રભુને અન્નકૂટ ધરાય છે. [કાર્તિક]

ટાઢના ચમકારા હિમાલય તરફથી ચાલ્યા આવે છે. પશુપક્ષી
 અને માનવીઓ કમ્પી હોંટે છે. હીમ પડે છે. પાણી જામી જાય છે.
 જઠરાગ્નિ દોહ ગણેા પ્રગટ થાય છે. એવા શિયાળાના દિવસ આવ્યા.

આજળ જરવાથી ચણા ને તણ સારી પેઠે પાક્યા. જોત જોતામાં
 આડ પરનાં તમામ પાંદડાં તરી ગયાં.....અત્યંત અઘરી ઠંડી
 ફાટી નીકળી.

૧ ગોધમાં પકાવા, ઝાડ નમાવા, ડુંગરા ગાળા
જમાવા પાણીમાં હાલ્યા હીમરા ઝંકોળ;
સમાવા ભાદુકા તાપ નમાવા સાગરાં મોળાં
હેમંત રતરા દાવા લાગીયા હિલોળ.

૨ લાજધારી પ્રભુવાળા વીંપ જમાડવા લાગા
પમાડવા લાગા સુખ ઇષણા પ્રમાણ;
તિલ દાન દેવા લાગા પોસ માસ આચા ત્રે
ખીસરાં દને મચ્યા ભોજને ખીસાણ.

૩ પાટા ઢોલરા બાગા દિન લગનારા ગાગા
સુખ તે દિ રાંક રાજા સરવે સૂઢાત;
તાજ રતુ શ્રીવમારા વાગા વાજ તડકાળા
ઉનાળારા દન આગે તાપવાળા આત.

ધઈ પકાવવા માટે, ઘાડવાં નમાવવા માટે અને ડુંગરાની ખીણોમાં પાણીના ઝરાને થીજવી દેવા માટે ઠંડી પડવા લાગી. ભાદ-રવાનો તાપ રાખવવા માટે, અને સાગરનાં મોળાંને સાંત પાડવા માટે હેમંત ઋતુનો દાવો હાલવા લાગ્યો.

પ્રભુપરાયણ લોકો વિપ્રોને જમાડવા લાગ્યા. દાસણ પણ આપવા લાગ્યા. પોષ માસ આવ્યો એટલે ખીસરને દિવસે તલનું દાન પણ દેવા લાગ્યા. ખીંચી લગપચતાં ભોજન મચ્યાં.

માહ માસમાં ઢોલ ધડસ્યા. લખના દિવસ આવ્યા. રંક રાજ સર્વેને એ દિવસોમાં સુખ લાગે છે. પછી તો શ્રીષ્ઠ રતુના તાજ તાપ રૂપી વાજ વાગી લડ્યાં. જન્મને નાણ મઈ કે હવે આગળ તાપના દિવસો આવે છે.

૧. ઠંડી પડવાથી જ ધઈ પાકે છે. ૨. એ કડીમાં મહર સંક્રાન્તિ પર્વના રીતરીવાજોનું વર્ણન છે.

ઉત્તરો

ઝગુ' દિલોળી વનડાંવાળી વીતોળી વાવલાં દિસે,
ગીતોળી ઉડાડયાં પત્તાં આવીયા શ્રીધમ;
રજુ'વાળી ધુ'ધળારી ફરયુ' 'દાળી ચડી રેશગી
ઠગોમ ધવોમ તપ્યા ભાણુ ઓતરાદી 'ગમ.

મૃગજળા વાળા લોહ ઉછળ્યા પ્રથમો માથે,
નીરજ્જરા સૂકા, પાન ત્રોવરારા નાશ;
ઓવરાશ ખાલી આરા દોરા દોરા જેમ સૂકા
નશાં છવ ઠાદરારા પામિયા નિરાશ.

સારા સારા પંખીઆરા ત્રોવરારા ગોતે છાંયા;
ભંખરાશ તાપે જોગી ધૂણીઆરા ભાવ;
શંકરારા ઠારો ઠાર જળાધારા માથે ચડે;
ઉનાળારા આયા દિન આકરા અથાવ.

વનની ડાળીઓ દાંચોળા ખાવા લાગી. વાયરાના ઝપાટા લાગ્યા. પાંદડાંને ઉડાડયાં. એવી શ્રીધમ આવી. દિશાઓ ઉપર ધૂ'ધળી ધૂળની આંધી ચડવા લાગી. ઉત્તરાદી દિશાના ભાનુ પૃથ્વી ને આકારા બન્ને પર તપી ઉઠ્યા.

પૃથ્વી પર મૃગજળનાં મેળાં ઉછળ્યાં. પાણીના ઝરા સૂકાયા. તર-વરોનાં પાંદડાં નાશ પામ્યાં. સરોવરના આરા સૂના થયા. એનાં નીર દોરાવા દોરાવા ધટીને કમે કમે સૂકાઈ ગયાં. ઉડકાંના છવ સાથે જ આખરે નિરાશ થયા.

સારાં સારાં પક્ષીઓ તરવરોના છાંયા ગોતે છે. જોગી લોકો ધૂણીઓ તાપીને તપ કરે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે શંકરને જળાધારી ચઢે છે. એવા અકારા ઉનાળાના દિવસો આવ્યા.

વનફળાં પકાવા તપાવા પીઠ લોમ વાળા,
લાલુ તપ્યા નહી નાળાં તડકયા ભવન;
અકળાણુા લુવ કેતા પશુપંખીવાળા એમાં
પાણી વિના શેષ તેમાં બ્રખીયા પવન.

તડકયા ઉનાળાવાળા કોપ કાળ જેમ તપ્યા
માઠશને લાગી આળાં ઉછાળ્યાં મુકામ;
'ભાલાળા ડેડાણુવાળા રંગભીના રહે ભૂપ
ધરા માથે બણ્યા સારા એહલોકી ધામ.

ઉનાળારે ટાણે બાણે અંતરે મચાવે એલી
રંગરેલી સભા બણે ગામશ રસાળ;
જશવાળા શરૂ પંખા મોજરા હિલોળા બાણે
મહભરી મળ માણે રાજા જેતમાલ.

વનફળોને પકાવવા અને ભુખિની પીઠ તપાવવા લાગુના તડકા તપ્યા. એમાં ફટલાં થે પશુ પક્ષી અકળાઈ ગયાં અને સર્પો પાણીને અભાવે પવનનો બક્ષ કરવા લાગ્યા.

ઉનાળાના તડકા કાળા કોપ જેવા તપ્યા. કંનૂસ માણસોને એની એવી લાજ લાગી કે પોતાનાં ધરખાર એણે મહેમાનો માટે બંધ કર્યાં. પરંતુ એમાં ડેડાણુ ગામના શૂરવીર કોટીલા રાજા તો રંગભીના-હિલા-વર જ રહ્યા. એનાં ધામ તો ધરતી પર સારાં જ રહ્યાં.

ઉનાળાને સમયે બાણે અત્તરની એલી મચી હોય એવી રંગરાજ ભરી સભા ગામમાં આ કોટીલાએને ઘેર બરાય છે. પંખાઓ શરૂ રહે છે. મોજમળહની લહેરો ફૂટે છે. એવી મહામ મળ જેતમાલ કોટીલા માણે છે.

૧. આ સ્થળે, જેનો યશ માવા કવિએ કાવ્ય રચ્યું છે તે દરખા-રની દિલાવરીની અત્યુક્તિભરી તારીફ કરી છે.

૧ બલે જોધા રઅડાખીડ, ઝનસીખાળા દોહી બાળુ
 હોય કહાખૂડ કાળુ કચેરી દુલાસ;
 આલે આરા જળધારા જસરા કુવારા છુટે
 બેહે નીર ગુલાબરા કુલસરા ખાશ.

કવતારા ગુંથી હારા સારા સારા આવે કવિ
 ગુલકારા કોટીહારા પામે તરાં સોય;
 નરાં કવેસરાં ભયે એક વાર આંખાનંદા,
 ઝહેતવાંરે ધરે કે દિ ઉખાળા ન હોય.

એ રાત્રની ખન્ન ખાનગુએ ભાગ્યવંત થોડાઓની કહ નમે છે. એવી
 સુંદર કચેરીમાં દુલાસ મળે છે, જળધારાઓ ઝરે છે. પરાના કુવારા
 છુટે છે. ગુલાબજાળાં બેહે છે.

સારા સારા કાવ્યો એ દરબારની પાસે કવિતારૂપી હાર ગુંથી લાવે
 છે. એ લોકોને સુરત્યવંત કાઠિલા પાસેથી ઘોડાનાં દાન મળે છે. જે
 કવિ લોકો આ આપરાજના પુત્રને એક વાર પણ ચાચે, તેને ઘેર કદિ
 ઉનાળો (દરિદ્રતા) ન નથી આવતો.

૧. ખને ૨. કહ જગાનીને ૩. નસીબદાર ૪. હેતુઓને (મિત્રોને)

મેઘ-સેના

[આ વર્ષાઋતુ જ યરા-ગીત છે. ગીત બારોટ રમ્ય
અપ્પનના દુષ્કાળ પછી જો સારું થોભાસું વરસ્યું, તે સમય પસંદ
કરેલ છે. અંતિમ હેતુ તો પોતાને એ દુષ્કાળ પાર ઉતરાવનાર કોઈ
પીઠા ખુમાણ નામના કાઠી જમીનદારની પ્રસંસા કરવાનો છે. પરંતુ
આપણે સુભાગ્યે કવિએ ઋતુ-વર્ણનની અંદર ક્યાંયે પોતાના હાતાનું
ગુણગાન ન આવવા દેતાં ફક્ત ઉદ્યેની ત્રણ દુકાં એ તારીફ માટે
અલામદી રાખી છે. પરિણામે રસારવાદ અખંડ રહે છે. તારીફની ત્રણમાંથી
એક જ દુકાં અત્રે આપી છે.]

§

[ગીત-સપાખરું]

મન્યાં વાદળાં મધુ'બી કાળાં મેઘવાળાં ધરા માથે
થોભાસારા સન્ધ્યા ગયે' સધણુ સામાઈ;
વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફોજ ઇંદ્ર વાળી,
ગાઠા મેઘ ગાળ, તુટા છપનારા ગાઠ.

કાળાં મેઘનાં વાદળાં ધરતી પર મન્યાં. ગીરના જંગલે થોભાસાનું
ઉત્સવ-શબ્દગાર સન્ધ્યા. ઇંદ્રની સેના ધરા પર ચડી. ગાઠા મેઘ બાજ્યો
કે તૂટી છપનીઆ કાળના ગાઠ વણ્ટી ગયા.

વીજળી મથાણુંવાળી ઝળેળી આકાશવેગે,
 ધરી રંગ લીલાં પીળાં જેઝીઆં ધનુષ,
 ચોપદારા લલકારા મોરલા છંગેયાં ચારા,
 મેઘ ઓતરાલા ચડયા, હરખ્યા મનુષ.

ઈંદ્રજાલ છુટી ધારા ભોમકારા મચી એલી,
 નદીયાંરા ભર્મા આરા સોવરાસં નીર;
 દાહરારા કવેસરા કીરતિ ગેઠિયા દાડી,
 બાપૈયા બોલિયા ઠારોઠારયા બહુર.

ગંગાજળાં ધધકિયાં, ખળકયા ડુંગરા-ગાળા,
 પ્રચીવાળાં નદીનાળાં સિંધુ ઢાળાં પૂર;
 ખખ્ખાળ્યાજમીકા ખાળા. દુઃખ દવા ટાળ્યા એહ,
 નવે ખડાંવાળાં ઢાળા પ્રગટાણું નૂર.

વીજળી રૂપી મથાણે આકાશમાં ઝળહળી ઉઠી. મેઘધનુષ લીલા પીળા રંગો ધારણુ કરીને ખેંચાયાં. મોરલા રૂપી બધા જડીદારોએ લલકાર કરીને નેમી પોકારી. ઉત્તર દિશાથી મેઘરાજને ચડયા જેથી માનવી હર્ષ પામ્યાં.

ઈંદ્રના ભરામાંથી ધારા છુટી. એલી (સનત આઠ દિવસની વૃદ્ધિ) મંડાઈ. નદીઓના ને સરોવરોના આરા ભરાઈ ગયા. મેઘરાજના કવી-ચરો રૂપી દેડકાં નિરાંતર એની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. અને ઠેરઠેર ભરૈયા બોલવા લાગ્યા.

ગંગાજળ ધોધમાર વહેવા લાગ્યાં. ડુંગરની ખીણો ખળખળી ઉઠી. પૃથ્વીપરથી નદીનાળાં પૂર દરિયા તરફ આઠ્યાં. જમીનનાં પડને પાણી વતી ખખ્ખાળી નાખ્યાં. દુઃખો અને ખરાબ વાચરા નાબુદ કર્યાં. નવે ખડમાં નૂર પ્રગટ્યાં.

પીલંગરી લાલકુલી લીલંગરી બણી પ્રથી,
 ધનરયામ માથે છુટી મેધરી હેમુંગ;
 પાંદ વેમાં રીછંગાળે, દુઠ માથે ગર્માં પાણી,
 જમી બણી ફળકુલે મણી હુંગકુંગ.

શંકવાળી મટી બધ્યા, મે'લ બાળી થીયા રાણ
 કેતા માનસોવશારા હલક્યા કિનાર;
 તુણચારા કરવાને મેખીકુનાં હાલ્યાં ટોળાં
 ધરાસરે ચોમાસારી મુમે મહીધાર.

પ્રથી ફળી હેમકુલે, હોડળી મોલાત પાકી,
 દુઃખ હવા ગીયા, સુખ થીયા હસે દેશ;
 નોરતારી રમે નારી ગરબારી મળી નલ્યે,
 વળી પુંબ અંગકારી કરેવા વશેષ.

પૃથ્વી પીળે, લાલકુલેયે અને લીલે સાળુડે (અંબરે) સળ્લખની.
 અને એના માથા પર ધનરયામ મેધની ગાદ વહિ છુટી પડી. રીંછ-
 ડીઓ(શ્વેત વાદળીઓ)એ પહાડો ઘેરી લીધા. રાખર પરથી પાણી
 ટપકવા લાગ્યાં. જમીન ફળેકુલે હુંગકુંગ બની.

રંજનનેળી કુષા ટળી. ખાન્યના છાડ દેખીને રાણ થયા. કેટલાક
 માનસરોવરોના કિનારા હલક્યા. ધાસના ચારા કરવાને મહિષીઓ
 (બેસો)નાં ટોળાં ચાલ્યાં. નાણે પૃથ્વી પર ચોમાસા રૂપી વલોણું
 ખૂમાવાઈ રહ્યું છે.

હેમવરણું કુલે પૃથ્વી ખીલી ઉઠી છે. પાકેલા મોલ મુલી રહ્યા છે.
 દુઃખ ગયાં છે, હસે દેશોમાં સુખ થયું છે. નોરતામાં રોજ રોજ નારીએક
 અરમે રમે છે. વળી અંગિકાની પૂબ કરે છે.

જુપે હસસરી સારી સવારી બણાવી ભરી,
 શણગાર્યાં હાથીઆંશં અંબાડિયાં સાય;
 ગામોગામ ધામધૂમ શણગાર્યાં શોક ગળી
 પૂર્યાં અન્નકોટ પાય હરિને પ્રીસાય.

વળ્યા વર્ષ બલસરા, બલાવાળાં રીયાં વેણ,
 નોંધાણા કમળે જુગોજુગરાં નિશાણ;
 ઘણા કવિ ઉગારિયા, ઉતારિયા કાળ ધાટી
 ખાટ્યા જથ પરજીમાં પીઠવા ખુમાણ.

રાત્રીઓએ દશેરાની સવારીઓ કાઢી. હાથીની અંબાડીઓ શણ-
 ગારી. ગામોગામ શોક ગળી ગયા, ધામધૂમ ને શણગાર મચ્યાં. પ્રભુને
 ચરણે અન્નકોટ પૂરાઈને પિરસાય છે.

સારાં વરસ ફરીને આવ્યાં. બહાં કામે કરનારનાં રત્નિ-વચનો
 અમર રહ્યાં. એવા જનોની નિશાનીઓ જુગોજુગ સુધી કાળ પર રહી
 ગઈ. ઘણા કવિઓને ઉગારીને, આવો છપનીઓ દુષ્કાળ પાર કરાવીને
 પીઠો ખુમાણ ત્રણે પરજીમાં (કાઠીની ત્રણ શાખાઓમાં) ચરા ખાટી ગયો.

લોકગીતોમાં ઋતુ-ગીતો

ચારણી કવિઓનાં રચેલાં ઋતુ-કાવ્યોથી ભૂંડા પડતા આ વિભાગમાં કોઈ અનભિજ્ઞાત લોકકવિનાં રચેલાં અને કેવળ કંઠપરંપરાથી ઉતરતાં ગીતો આવે છે. એના વિભાગો આ રીતે પાડી શકાય.

૧. સ્ત્રીજનોના રાસડા અથવા ગીતો.

૨. ખારમાસી વગેરેના દોહા.

આ પૈકી પહેલા વિભાગમાં આવી શકે તેવા ગુર્જર સ્ત્રીઓના ‘રાસડા’ રટીલાળી રાત ભાગ ૩ માં ‘ઋતુ-ગીતો’ના વિભાગની અંદર સંપ્રદાઈ ગયા છે. તેની પુનરુક્તિ અત્રે કરવામાં નથી આવતી. પરંતુ મોટી મારવાડ અને ગુજરાત વચ્ચેના પાલનપૂર નજીકના પ્રદેશમાં મારવાડી સ્ત્રીઓ લગભગ ગુજરાતી ભાષામાં જ ઋતુ-ગીતો ગાય છે, તે અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.

એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આપણા ઋતુ-ગીતો મારેનું એક પણ ગીત ભાઈ-બહેનના વિરહ-ભાવોને નથી ઝીલતું. એ સુંદર તત્ત્વ આ ગુર્જર-માર ગીતોમાંનાં અનેકનો વિષય બનેલું છે. આપણા ઋતુ-ગીતો વિના અપવાદે સ્ત્રી-પુરૂષના જ વિત્તેગ વર્ણવે છે. એટલી એની ન્યૂનતા છે.

માડીબયાને આશિષ

[મારવાડનાં ખેતરોમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ, આશીર્વાદ વરસાદ આવતા, ટેકરી ઉપર ટોળે વળી હભી રહી, આવાં બીતો ગાતી ગાતી પોતાના પિયરવાસી બાઈને બરકતની કુવા મોકલે છે.]

§

કાળુડી કાળુડી હો બાંધવ મારા ! કાજળીઆરી રેખ,
ધોળી ને ધારાંદો બાંધવ મારા ! મે વરસે.

વરસજે વરસજે હો મેહૂડા ! બાવાજી રે દેશ,
જળઠે ને રમાડીદો બયો હજ બેડે.

વાવજે વાવજે હો બાંધવ મારા ! ડોડાળી જીવાર,
ધોરે ને વવાડો નાના કણુરી બાજરી !

બેતો રે બેતો રે બાંધવ મારા ! હરિયા રે મુંગ,
મારગે ને વવાડો ડોડા એળચી !

નીહણો નીહણો હો ઝલાબજ મારી ! ડોડાળી જીવાર,
ધોરે ને નીહાવો નાના કણુરી બાજરી !

૪૫૫ વૂઠા હો બાંધવ મારા ! આપાઠા હે મેધ,
ભરિયા હે પનાડાં ને વળી નાડડી.

૪૫૬ બીને બીને હો બાંધવ મારા ! બાજરીયો રે બીજ,
નાથ ને બીને રે સાવ ખોવની.

૪૫૭ બીને બીને હો બાંધવ મારા ! માથારો પેચ,
ભાભજરો બીને રે ચૂડો વળી ચૂંડડી.

૪૫૮ બીને બીને હો બાંધવ મારા ! રેશમીઆરી ડોર,
ડગીગો ને બીને રે ૧૦થારો પારણો.

૪૫૯ નીપજો નીપજો હો બાંધવ મારા ! ડાડાળી જુવાર,
થારે ને ૧૧વાયોડાં સાચાં મોતી નીપજો !

[ખેડેન વાદળીને વરસતી નિહાળી કહે છે: હે મારા વીરા ! કાળી
કાળી વાદળીઓની કાળજી જેવી રેખાઓ કુટી રહી છે, અને એમાં
ધોળા રંજની ધારાઓ વરસાદ વરસે છે.

હે મેદુલા ! તું મારા બાપાજીને દેશ જઈ વરસજો, કે જ્યાં મારી
માડીને જયો ભાઈ હળ ખેડતો હોય.

હે મારા વીરા ! મોટા દાણાની જુવાર વાવજો, અને વાડીના ધોરીઆ
ઉપર ઝીણા કણની બાજરી વાવજો. કિમકે ધોરીઆની એંચ વધુ
રસાવ હોય છે.]

હે મારા વીરા ! લીલા મગની વાવણી કરવા માટે હળ (દંતાળ)
બેડજો અને માર્ચ ઉપર મોટે દાણે એલચી વાવજો !

હે મારી ભાભી ! તું જુવારના પાવેતરમાંથી ધાસ નીકળે અને
ધોરીઆ ઉપર ઉગેલી બાજરીમાંથી પણ નીકળુ કરજો !

૪. વરસ્યા. ૫. નાળાં ને નદી. ૬. બીંજય. ૭. સોના(સુવર્ણ)ની
૮. દોરી. ૯. ટીકરો. ૧૦. તારો. ૧૧ વાવેલાં.

હે મારા વીરા ! આપાદના મેઢ વરસ્યા. અને નદી નાળા ભરાય ગયાં.
હે મારા વીરા ! ખાનરીનાં ખીજ ભીંભતાં હરો અને સોનાવરણી
નાય ભીંભતી હરો.

હે મારા વીરા ! તારા માથાની પાઘડી ભીંભતી હરો અને ભાભીને
ચૂડણે તથા ચુંદડી ભીંભતાં હરો.

હે મારા વીરા ! ખેતરમાં ઘાટની ડાળીએ લટકાવેલા પારણાની
રેશમાં ફેરી ભીંભતી હરો અને પારણામાં પોદતો નાનો ભાણે
પણ ભીંભતાં હરો.

હે મારા વીરા ! તારે મોટે દાણે અઢળક જુવાર નીપજને ! ને
તે વાવેલા દાણા સાચાં મોતી સમાં પાકજે ! એ મારી આશિષ છે.]

આણું મેલજો

[ખડેન પોતાના બાધને ઋતુએ ઋતુએ કહેવરાવે છે કે “ભાઈ !
મને તેડવા આવ. હું તારે ઘેર આવીને બધાં કામ કરી દર્શા !” પણ
આજ તો નૂદાં નૂદાં ખડાનાં કાઠી ખડેનને તેડાવવાની ના મોકલે છે.]

૬

ઉનાળે આણું મેલજો રે વીરડા !

ઉનાળે કાંતું કાંતણું.

કાંતશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી !

તમે તે રે'જો સાસરે.

ઉનાળે આણું મેલજો રે વીરડા !

ઉનાળે કાંતું કાંતણું.

કાંતશે મારા ધરણ્ય નાર મારી બેનડી !
તમે તે રે'ભે સાસરે.

શીઆળે આણું મેલભે રે વીરડા !
શીઆળે સાંધું સાંધણું.

સાંધશે મારા ધરણી નાર મારી બેનડી !
તમે તમારે સાસરે.

વરસાળે આણું મેલભે રે વીરડા !
વરસાળે ખોદું ખોદણું.

ખોદશે મારા ધરણી નાર મારી બેનડી !
તમે તમારે સાસરે.

પિયરનાં રઝાડખાં દેખાડો મારા વીરડા !
એણી ઝાડખડે હીંચતાં !

રઝાતર રે દખણી ધવાવળ રે આવી
વાવળે રાજાઈ બ્યાં ઝાડખાં !

પિયરની વાટડી દેખાડો મારા વીરડા !
એણી વાટડીએ હીંચતાં
એણી વાટડીએ બેસતાં !

અતર હમણુમ મેહુલા રે આન્યા,
મેહુલે રાજાઈ ગી' વાટડી !
પાણીઠે રાજાઈ ગી' વાટડી !

અમરૂં તો સરખું ઉડણુ ચરકલી,
ભાઈ બેસું રે વીરાને ઓશીસે !
ભાઈ બેસું રે વીરાને ટોડલે !

મરૂં તો સરખું ફવાનો પથરા,
માથે પાવે રે વીરડો પાલીઆં !

[હે વીરા ! તમે મને બનાવે તેડવા મોકલો. હું બનાવામાં આવેને તમારું સૂતર કાઢી હરા. (ખેડુ લોકોને બનાવે ખેતરનું કામ બોલ્યાં હોવાથી લાંબા દિવસોમાં લૂગડાં મારે સ્ત્રીઓ સૂતર કાઢી કહે છે.)]

હે મારી બહેન ! એ તો મારા ધરની સ્ત્રી કાંતી લેશે. તું તારે સાસરે જ રહેશે ! આંહી તારી જરૂર નથી.

હે ભાઈ ! મને સ્ત્રીઆળામાં તમારે ઘર તેડાવી લો ! હું તમારાં મોહડાં, લૂગડાં આદિ સાંધી હરા. [કંડી હોવાથી એની જરૂર પડે.]

હે બેન ! એ તો મારા ધરની સ્ત્રી સાંધશે. તું તારે ત્યાં જ રહેશે !

હે ભાઈ ! વરસાદની ઋતુમાં મને તેડવા મોકલ. હું તારા ખેતરના વાવેતરમાંથી પાસ નીંદી કાઢીશ.

● સરખાવો ગુર્જર ગીતની પંક્તિઓ :

એ રે સરજ હોત ચરકલી
મારા વીરને બાલે બેસી ભત બે !

એ રે સરજ હોત વાણડી,
મારા વીરને બાંધે કસતી ભત બે !

[રીઝાણી શબ્દ બા. ૩ : ગીત ૧૧ : પૃષ્ઠ ૩૮ : મહેવાન]

હે બહેન ! એ તો મારા ધરની સ્ત્રી હતી. હું તારે સાસરે જ રહેજે.

હે વીરા ! મને પિયરનાં આડ તો જોવા દો ! હું નાની હતી ત્યારે એ પાદરને આડે હાથિકા ખાતી. એથી એ મને બહુ સાંભરે છે.

હે બહેન ! ઉત્તર દક્ષિણનાં પાવાઓડાં આવ્યાં તેને લીધે આપણા ગામનાં પાદરનાં બધાં આડ ઉખડી ગયાં છે.

હે ભાઈ ! મને પિયરના કંડા (રસ્તા) તો દેખાડો ! મને એ રસ્તા બહુ સાંભરે છે. કેમકે એ રસ્તે અમે સીમમાં જતાં, હાલતાં ચાલતાં અને ખેતી વેસામે લેતાં.

હે બહેન ! ઉત્તર દક્ષિણનો વરસાદ જોરથી વરસે એને લીધે રસ્તા બધા ખોદાઈ ગયા છે.

પિયર જવાનો એક પક્ષ ધલાજ ન રહેવાથી, ભાઈનું કપડ ન સમજનાર બોળી બહેન જાંખતી રહી કે

જો હું જટ મરી જાઉં અને ચકલીનો અવતાર પામું, તો હડીને ભાઈના ધરને ટોડલે જઈ જોશું ! અરે, છેક ભાઈ સૂતો હોય ત્યાં એને ઓશીસે જઈ જોશું !

હું મરીને જવાનો પથર બની ચકું, તો મ સાથે, કે જોથી ભાઈ આવીને મારા ઉપર પોતાનાં ધોતીઆં ધોવે.]

માડીબંધને આશુનાં

લીલી પીળી મેદુલ ! વાફળી
વાફળી કીચો 'વણાવ.

ગાજળે રખવળે મેદુલ મેદુલે
વરસળે બાવાણે દેશ.

ભરિયાં નાહા ને મેદુડા ! નાહડી
ભરિયાં ભીમ તળાવ.

નાળેરે વધાવેા નાહાં નાહડી
મેાતીડે વધાવેા તળાવ.

ખારે બળદે વીરડા હળ જેડે
બાલજડી એકલડી ભથવાર.

ભાતે ભાતી બાલજ એમ બોલી
થારી 'બમણબાઈને આણાં મેદમ !

આજે ધોવાડું ગેરી ! ધોતીયાં,
ઠાઠ બમણબાઈને ઢેરા.

વીરો આયો બાઈને સીમાડવે
દૂધે વૂડા મેદ.

વીરો આઈયો બાઈની 'વામમે'
વાજે કીયા વણાવ.

વીરો આઈયો બાઈને સરવરીએ
સાજ કરે પછીયાર.

તું કેમ કરે બેન લાજડી
વચલી ચૂડલાળી બેન !

વીરડો આયો બાઈને ચાવટે
વખાણુ કરે ચારણુ જાટ.

વીરડો આયો બાઈની ખડકીએ
રડકી ભૂરી ઝોટ.

તું કેમ રડકે બેન ઝોટડી !
તું મારા બાવાણીની ઝોટ.

ક્યાં તે બાંધું બેની ચોડલાં
ક્યાં મેલું હથીઆર ?

ચોડાં રે બાંધો વીરા ચોડહારે
ખૂંટડીએ મેલો રે હથીઆર.

વીરા આયા બેનને આંગણે
કેમ વેવાણુને ભુવાર.

વીરા આયો બેનને આંગણે
વડી વેવાણુને ભુવાર !

મેલો વેવાણુ મારી બેનને !
મારે ભમણુભઈ જોડજોડ.

તું તું ભણું રે વેવાઈડા !
જઈ મારા વેવાઈને પૂછ !

* * *

મેલો બનેવી મારી બેનને
મારે ભમણુભઈ જોડજોડ.

મેલો બનેવી મારી બેનને
પેલી 'સરામણી' ત્રીજ.

નહિ મેલું સાળા ! ધારી બેનને
મારે બાર હળીયાંની બથવાર.

બારે 'બવટાવા' મારે બાજરે
તેર બવટાવા બુવાર.

રનીલી વઢાવું બેનવી ! બાજરી
સૂકી વઢાવું બુવાર.

રનીલી તે ભંગાવું કાંબડી
મેલાવું પીયરે હેત !

હે મેહલા ! તારી લીલી પાળી વાદળીઓની જમાવટ થઈ ગઈ છે.

હે મેહલા ! તું મેડતા પ્રાંતમાં જઈને ગાજવીજ કરશે. મારા
આપુને દેશ વરસશે.

હે મેહલા ! તેં નાળાં ને નદીઓ ભરી દીધાં. મોઠાં તળાવ ભરી દીધાં.

ચાલો આપણે નાળાં નદીઓને નાળીએરે વધાવીએ અને તળાવને
મોતીડે વધાવીએ. બાર બજારો જોડીને વીરો હળ ખેડે છે અને એ
બધાનું બાથું (ભાત) બાબીને એકલીને રાંધવું પડે છે.

ભાત જતી બાબી એમ બોલી કે હે રવામી ! તારી માની જણી
(બહેન)ને તેડવા મોકલ. (મારાથી એકલાં કામ ઉપડતું નથી.)

હે ગોરી ! હું આજે મારાં હુમડાં ધોવરાવી લઈને કાલે બહેનને
તેડવા જઈશ.

ભાઈ જ્યાં બહેનના ગામને સીમાડે આવ્યા ત્યાં દુધના મેહ વરસ્યા.

બાઈ જ્યાં બહેનની બાઈ (વાઢી)માં આઢ્યો ત્યાં બાઈ ખીલી ઢઢી.
બાઈ જ્યાં બહેનના બાઈને સરોવરે આઢ્યો ત્યાં પનીઆરી કીઓએ
ધૂમઢો તાણી લીધા.

હે વચલી પનીઆરી ! તું રીફને મારી લાજ કાઢે છે ? તું તો
મારી સૌભાગ્યવતી બહેન છે.

વીરો બહેનની સાથે સાથે બાઈને ચૌટે આઢ્યો ત્યાં ચારણ-બાટ
એનાં રૂપનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

વીરો બહેનની ડેલીએ આઢ્યો ત્યાં ખૂરી બેંસ (અનન્ય માનવીને
લાળી) રણકી.

હે બહેન બેંસ ! તું મને જોઈને કાં રણકી ? તું તો મારા બાપુની
બેંસ છે. (બહેનને પહેરામણીમાં આપેલી.)

વીરોએ બહેનને આંગણે આવીને વેવાણને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે
“ હે વેવાણ ! મારી બહેનને ખીચર મોકલો. મારે સાત ખોટની
એક જ મા-જણી બહેન છે.”

હે વેવાણ ! હું એમાં ન જાણું. તારા વેવાણને પૂછ.

+ + +

હે બનેલી ! મારી બહેનને મોકલો. મારે એક જ બહેન છે.

હે બનેલી ! આ માવણ મહિનાની ત્રીજે મારી બહેનને મોકલો.

હે સાળા ! તારી બહેનને હું નહિ મોકલું. કેમકે મારે અત્યારે
બાર સાંતી ચાલે છે, તેને માટે રાંધણું કરવાનું હોય છે.

મારે બાર વીધાને બાજરો વાવેલ છે, અને તેર વીધામાં જુવાર
વાવી છે.

હે બનેલી ! હું મારે ખર્ચે તારી લીલી બાજરી વડાવી દઈ, ને
તારી સૂકી જુવાર વડાવી દઈ. પણ તું મારી બહેનને મોકલ.

કૂર બનેલી કહે છે કે હું એક લીલી સોડી વાઢીને તારી
બહેનને માર મારીશ. ખીચરનું હેવજ બાઢવી દઈશ !

બેનડી રૂવે પરદેશ

[આ પછુ કપલા ગીતને મળવું છે: તલ તલ જેટલી વાદળીએ મગ મગ જેટલાં નાનાં મંડાણુ કરે છે. પછી મોટે સ્વરે વરસીને તળાંબા ભરે છે. સરોવરની પાલ્લે બાહ ધાતીઆં ધાવે છે ત્યાં એને વટેમાર્ગ સાથે બ્દેનનો સંદેશો મળે છે. બાઈ બ્દેનને તેડવા ભય છે, પછુ સાસુ નથી હાડતી. બાહ ધેર જમને માને કહે છે કે સાત દીકરા જન્મજો, પછુ એક દીકરી ન જન્મજો ! સાત બાઈની એકની એક ખોટ-ની બ્દેનને પછુ આટલી પરાધીન બની પરદેશમાં રહવું પડે છે !]

§

તલાં તલાં જેવડી વાદળી રે
મગાં જેવડાં મંડાણુ.

વરસી વરસી રે વાદળી ને
ભરીઆં બીએરાં તળાવ.

ઉંચાં ધાવે રે વીરડા ધાતીઆં ને
નેચી સરોવર પાળ.

આંચે ધાવે રે વીરડા ધાતીયાં ને
તારી બેનીને દેશ.

ત્યાંથી ને વીરડે થોડાં ખેડીયાં ને
આંચે બેનીને દેશ.

સૂતાં હોય તો રે બેની જાગજો ને
આયા પરદેશી વીર.

ક્યાં રે બાંધુ' રે બેનડી થોડલાં ને
ક્યાં રે વળગાડું હુથીઆર ?

ઘોડાં બાંધે રે વીરડા ઘોડરમાં ને
ખુંટીએ વળગાડે હથીઆર.

હાળો હાળો રે બેની ઠાલીઆ ને
૧૯થો ને માતાલના શોધ !

મેલો મેલો રે વેવાણુ મારી બેનડી ને
૨સવારી સશમણુ ત્રીજ.

નહિ રે મેલુ' વેવાઈ તારી બેનડી ને
આરે હાળીયાની ભથવાર.

ઠાઠો વાળો રે વેવાણુ ઠાઠો રે
ધમકે ઉપાડો બાર.

* * *

૪ડુંગર વચ્ચે રે વીરા વડૂખડી ને
તેનાં પત્રીજેશં પાંદ;

એક ચુંટયે રે વીરડા પાંદડું ને
દેને માતાલને શોધ !

બીજું ચુંટયે રે વીરા પાંદડું ને
દેને સાથેવ્યોને શોધ !

-
૧. માતાના સમાચાર સાંભળો
 ૨. સારા વારની માવણી ત્રીજને વિવરે
 ૩. ખારે બાર બાર સાક્ષીનાં બાત તેવાર કરવાં પડે
 ૪. ડુંગર વચ્ચે વૃક્ષ :
 ૫. તથા અણીવાળાં

ત્રીજું ચુંટયે રે વીરડા પાંદડું ને
હેજે ભોળ્યાંને શોધ.

ત્યાંથી તે વીરડે ઘોઠલાં ખેડીયાં ને
આયા પોતાને દેશ.

ઢાળો ઢાળો રે માતા ઢાલીઆ ને
લ્યોને બેનીના શોધ !

એક મત જલમો માતા ! બેનડી ને
બેનડી રૂવે પરદેશ !

સાતે જલમ્યે રે માતા બેટડા ને
બારે બવટાવા ખેડ.

સાતે ભાઈયાંની એક બેનડી ને
બેનડી રૂવે પરદેશ !

સરામણુ આયો રે

આ તો ૧ સરામણુ આયો રે મારા સોજતીઆ સરદાર !
ભમરજી ! સરામણુ આયો રે.

આ તો ૨ થે કેમ બણ્યો રે મારી સદા રે સુવાગણુ નાર !
ગોશંદે ! થે કેમ બણ્યો રે !

આ તો 'અંદર ધડકે હો મારા સોજતીઆ સરદાર !
ભમરણ ! અંદર ધડકે હો !

'માને પિયર મેલો રે મારા પાલીરા પરધાન !
ભમરણ પિયર મેલો રે !

મેં તો સાથે-છ હાથાં રે મારી સદા રે મુવાગણુ નાર !
ગોરાંદે ! સાથે છ આંવાં રે.

મેં તો લાજે છ મરાં રે મારા સોજતીઆ સરદાર
ભમરણ ! લાજે છ મરાં રે.

મેં તો ધુંધટો છ કાઠો રે, મારી સદા મુવાગણુ નાર !
ગોરાંદે ! ધુંધટો છ કાઠો રે.

મેં તો ગરમે છ મરાં રે મારા સોજતીઆ સરદાર !
ભમરણ ! ગરમે છ મરાં રે.

મેં તો ઝીણુ ઝેલો ઝોટો રે મારી સદા રે મુવાગણુ નાર !
ગોરાંદે મારી ! ઝીણુ ઝેલો ઝોટો રે.

[હે મારા પતિ ! આ કાવણુ આવ્યો. હે મારી મુલાગણુ સ્ત્રી !
તેં થી રીતે બળ્યું ?

હે મારા પતિ ! આ ઈંદ્ર માને છે તે પરથી બળ્યું.

હે પતિ ! મને પીયર મોલ્યો !

હે મારી મોરી ! હું પણ સાથે આવું.

હે પતિ ! તો તો હું લાછ મરું.

હે મોરી ! તો તમે ધુંધટ કાઢજો !

હે પતિ ! તો મને બક્ષો શાવ.

હે મોરી ! તો તમે બારીક ઝોટ્યું ઝોટજો ! [ચાહે તેમ થાઓ,
પણ હું તમારાથી ભૂહો નાહ પડું.]

૧. ઈંદ્ર : વરસાદ ૨. મને ૩. પાલી નામના નાવરના પ્રધાન.

પરદેશી પતિને

આ તો કાળી રે કાંઠાળ ઉપડી,
 આ તો મીટી રે છાંટારા મે રે સરદારાં !
 મે રે ઉમરાવાં !

અંદર ધડકે મે આવિયો
 વીજળીએ વરસાળો માંડિયો.

આ તો ભરિયાં રે નાડાં નાડકી,
 આ તો ભરિયાં રે ભીમ તળાવ સરદારાં !
 તળાવ ઉમરાવાં - અંદર૦

આ તો રાણી બટીયાણી કાગળ મોકલે
 થે તો ધરે આવો નણુદીના વીર સરદારાં !
 વીર ઉમરાવા ! - અંદર૦

થારાં રહાળીયાં માંગે રે રહાળીપો,
 થારાં લોક છ માંગે ખેત સરદારાં !
 ખેત ઉમરાવા - અંદર૦

મારા હાળીયાંને દેજો હાળીપો,
 મારાં લોકને જાજાં ખેત સરદારા !
 ખેત ઉમરાવાં - અંદર૦

મારા ઘોડલાં રે ભીને ઘોડારમે,
 મારા હાથી રે ભીને હાથીઆળ સરદારાં !
 હાથીઆળ ઉમરાવાં - અંદર૦

ધારાં રાણીજી બીને ગોખમે,
ધારા કુંવર બીને પાળણે સરદારાં !
પાળણે ઉમરાવાં - અંદર૦

મેરાં ઘોડલાંને રે બાંધો ઘોડહારે,
મેરાં હાથીયાંને નાખો ગ્રૂલ સરદારાં !
ગ્રૂલ ઉમરાવાં ! - અંદર૦

મારી રાણીયાંને બેસાડો ગોખમે,
મારા કુંવરને નાખો પાળણે સરદારાં !
પાળણે ઉમરાવાં !

અંદર ધડકે મે આવિયો
વીજળીએ વરસાળો માંડિયે

મેહ-ઉજળીની ખારમાસી

[મેહ જેઠવા ધૂમણી નગરનો રાજકુમાર હતો અને ઉજળી પાચાળના ઠાંચા ડુંગરાની નિવાસી ચારણ-કન્યા હતી. ઉજળીના પિતાના નેસ એક ચામાસે ખરડા ડુંગર પર પડ્યા હતા. તે વખતે જામજવાળાની માફક મેહ જેઠવા પણ અતિવૃદ્ધિમાં પહોંચીને ચેતન વિનાનો ઉજળીને નેસડે નખાયો હતો. ત્યાં એની શરદી ઉડાડવાના બીજા ઉપાયો નિષ્ફળ નવાથી કુમારિકા ઉજળીએ મેહના હેઠને ગાદમા સુવાડી ગરમી આપી હતી. પછી બન્ને વચ્ચે પ્રીતિ બંધાઈ. પણ ઉવટે મેહ જેઠવાને એનાં માખાપે ચારણની દીકરી સાથે પરણવાની ના પાડી. મેહ જેઠવાએ ઉજળીનું હવતર ધૂળ મેળવ્યું. ઉજળી આજીવને સ્વરે આવા દોહાઓ ગાતી રહી. આ ખારમાસીમાં મેહ જેઠવાને ઉજળીએ મે (વરસાદ)નું રૂપ આપ્યું છે.]

૬

‘કારતક મહિના માંચ, સૌને સિયાળો સાંભરે,
ટાઢડીયું તન માંચ, ઓઢણુ દે આભપરા-ધણી !

[કાર્તિક મહિનામાં સહુને શિયાળો સાંભરે છે. તનમાં ટાંઢ વાય છે. માટે હે આભપરાના સ્વામી મેહ જેઠવા ! તું મને તારું (સ્નેહરૂપી) ઓઢણુ આપ !]

૧. પાઠાન્તર

કારતક મહિને કણ, સહુને શિયાળો સાંભરે,
(કેને) માણું કેને મણુ આપે આભપરા-ધણી !

માગશરમાં માનવ તણા સહુના એક જ શ્વાસ
(૪) વાતુંનો વિશ્વાસ બણ્યું કરશે જેઠવો !

[માગશર માસમાં તો સહુ માનવીના એકશ્વાસ થઈ જાય છે.
(પ્રિયજનો નહાં રહી શકતાં નથી.) મેં તો માનેહું કે એ વાતનો
વિશ્વાસ કરીને મેહ જેઠવો પણ મારી પાસે આવશે.]

પોષ મહિનાની પ્રીત, બણ્યું કરશે જેઠવો;
રાણા ! રાખો રીત, બોલ હઈ બરડા-ધણી !

[મેં તો બણેહું કે છેવટે પોષ મહિનામાં તો જેઠવા-પુત્ર પ્રીતિ
કરશે. હે બરડા-કુંગરના રાજા ! કોલ દીધા પછી હવે તો સત્જન બનો !]

માહ મહિના માંય ઢોલ ત્રંબાળુ ધ્રુશકે;
લગન ચોખાં લે આવ ! વધાવું વેણુંના ધણી !

[માહ મહિનામાં વિવાહની ઋતુ હોવાથી ઢોલનગારાં વાગે છે.
માટે હે વેણુ કુંગરના ધણી મેહ ! તું યે ને શુભ તિથિની
લગન-કંકોત્રી મોકલ તો હું વધાવી લઉં.]

ફાગણ મહિને કુલ, કેશડાં કોળ્યાં ધણાં;
(એનાં) મોંઘા કરજો મૂલ, આવીને આભપરા-ધણી !

[ફાગણ મહિને કેશડાં વગેરેનાં ધણાં કુલો ખીલ્યાં છે. પરંતુ હે
આભપરાના રાજા ! તમે આવીને એ કુલોનાં મૂલ મોંઘાં કરો. (અત્યારે
તો એ મારે મન નહામાં છે.)

ચૈતરમાં ચત માંય, કોળામણુ વળે કારમી
(એની) ઉલટ ધણી અંગ માંય, આવો આભપરા-ધણી !

૧. પાઠાન્તર

ચૈતર માસે શેહ ડાલરિયા ! દધએ નહિ,
ખાતે ખબર લે ! વિજેગણની વેણુ-ધણી !

[હે ડાલર-પુણ્ય સમા પ્રીતમ ! ચૈત્ર મહિને આવો દગો ન
દધએ. હવે તો હોંશેથી આ વિશેગિનીની સાર લેવા આવ !]

[ચૈત્ર માસમાં બહારની વનસ્પતિની માફક મારા ચિત્તની અંદર પણ નવી ઉર્મિઓની વસમી કુંપળો ફુટે છે. એ ઋતુનો ઉલ્લાસ મારા અંગમાં ઉભરાય છે. માટે હે આભપરાના ધણી ! તમે આવો.]

વૈશાખે વનમાંય આંખે સાખું ઉતરે,
તમ બ્હોણી કરમાય વિભેગે વેણુના ધણી !

જેઠ વસમો જાય, ધર સૂકી ધોરી તણી;
પૂછલ પોરા ખાય જીવન વિનાનાં જેઠવા !

[જેઠ મહિનો એટલો વસમો જાય છે કે બળદનાં કાંધ સૂકાઈ જાય. નિષ્વેતન યદ્ ગયેલાં, જીવન વિનાનાં એ પશુઓ વિસામા ખાતાં ખાતાં હળ ખેંચે છે.]

અષાઢ કોરાડો ઉતર્યો, મૈયલ પતડ્યો મે,
હલને ટાઢક દે ! જીવ નાંભે રે' જેઠવા !

[અષાઢ પણ કોરો જ પૂરો થયો. મે (વરસાદ અથવા મેઢ જેઠવા) તો ડગારો નીવડ્યો. હે જેઠવા ! થોડોક વરસીને પણ મારા દિલને ઠંડક દે, તો જીવ નાભિની અંદર ટકી રહે.]

શ્રાવણ મહિનો સાળદો જેમ તેમ કાઢ્યો જે,
તમ વણુ મરશું મે ! લેળાં રાખો બાણુના !

[શ્રાવણ મહિનો પણ વૃદ્ધિ વિના માંડ માંડ કાઢ્યો. હવે તો તમારા વિના અમે મરી જશું. હે બાણુ જેઠવાના પુત્ર ! મને તમારી સાથે રાખો !]

૧. પાઠાન્તર

વૈશાખ મહિના માંય આંખા રાણું ઉતરે,
સાખું હૈ સરદાર, વેડો વીણીઈના ધણી !

હાથી પૂછલ્યો હોય (એને) કેમ કરી ઉઠાડીએ !
જેઠવા વિચારી જોય ! બાહરવો જાય બાણના !

[આ તો બાહરવો પણ કોરો જાય છે. હે જેઠવા ! બીજા નાનાં
પશુ પૂછ્યાં (ચિતનહીન) હોય તેને તો હરકોઈ ઉપાયે ઉઠાડીએ, પણ
હાથી જેવું મોટું પશુ પણ જ્યારે આવી અનાવૃદ્ધિને પરિણામે ડૂકી
જાય છે, ત્યારે એને કેમ કરીને બેઠો કરવો ? જ્વનિ એ છે કે પૂછલેલ
હાથી જેવી લાચાર બિંદુ મારા પ્રેમની બની ગઈ છે.]

આસો મહિનાની અમે રાણા ! લાલચ રાખીએ,
ત્રોડિયું સર્પું તમે, જીવું નો જાય જેઠવા !

[હે મેહ ! હજી આસો માસમાં પણ અમે તારી આશા રાખેલી
છે. પણ તમે એ સરવાણીઓ (સ્નેહ-જળની) તોડી નાખી.
હવે મારાથી જીવશે નહિ.]

*

* મેહ-ઉજળીની કથામાં પછી તો ઉજળીએ મેહ જેઠવાને મેહ
(વરસાદ)નું જ રૂપક આપી, મેહને લાગુ પડનારા અનેક વેધક દોહાઓ
સંબોધેલ છે. પરંતુ એ આખું ‘દોહાગુચ્છ’ ‘ગાપજનોની ગીતકથાઓ’
નામના છપાતા પુસ્તકની અંદર આવવાનું હોવાથી આંદો ઉતાળું નથી.

વર્ષા સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને એટલી બધી બહાલી છે કે જેમ વિચારિની
ઉજળી પોતાના પ્રિયતમને મેહ-સ્વરૂપે આલેખે છે, તેમ સ્વ-લક્ષણીએ
પણ પોતાના સુહૃદ-હૃડાળા દરબાર વાજસૂરવાળાને ધણા દિવસની
જીદાર્થ પછી એ જ પ્રકારના દોહા સંબોધેલ છે :

મેની જોતાં વાટ ઉનાળો ઉડી મધ્ય,
પણ ના લીલી જાત દેખું તારી વાજસૂર !

બીજાને મે આજ સચરાચર જાતી પડ્યો,
પણ આતકની જાત તરસી મેહલ વાજસૂર !

દેખાડીશ દુઃખ જ (તો) ધેંચું પીને જીવશું,
જીવશું તારી માલ તોયે આપા વાજસૂર !

વગેરે વગેરે.

ઓઢા-હોયલના દોહા

[કનડા ડુંગર પર વર્ષાઋતુને આરંભે ઓઢાને પોતાનું ંઢાલું વતન કચ્છ સાંભર્યું હતું. એ આખી કથા 'રસધાર : ધારા ચોથી'માં આપી છે, તેમાંથી અત્રે ફક્ત વર્ષાની અસર પૂરતા દોહા મૂક્યા છે.]

ઉત્તર શેડયું કઢિયું, ડુંગર ડમ્મરિયા,
હૈયે તલકે મચ્છ છું, (મુંબ) સજલ્લ સભરિયાં.

[ઉત્તર દિશામાં મધ્ય પોતાની કાળી રેખાઓ કાઢી. ડુંગરાની ઉપર (વાદળીઓનાં) ડમ્મર નમી પડ્યો. એ નિહાળીને ઓઢાનું હૈયું પાણી બહારના માછલાની માફક તરફડવા લાગ્યું. કેમકે એને પોતાનાં સ્વજનો (વતનનાં મનુષ્યો) સાંભરી આવ્યા.]

મત લવ્ય, મત લવ્ય મોરલા, લવતો આઘો જા !
એક તો ઓઢા અણોહરો, મથે તોંછ ધા.

[હોયલ કહે છે : હે મોરલા ! તું હવરી કર મા. તું દૂર જઈને ટોપા કર. કેમકે એક તો મારો સ્વામી ઓઢા ઉદાસ છે જ, ને તેમાં તારી ધા (વાણી) થઈ એ વિશેષ ગમગીન બને છે. કેમકે એને સ્વજનો માદ આવે છે.]

મારીશ તોંકે મોર ! સીંગણુનં ચડાવે,
અયે ચિતજા ચોર ! ઓઢકે ઉદાસી કિયો.

[હે મોર ! હું તને કામડી પર તીર ચડાવીને મારીશ. ઓ માનવીના ચિત્તડાના ચોર ! તે મારા ઓઢાને આજે ઉદાસ કરી મૂક્યો.]

અસી ગિરિવરજા મોરલા, કાંકર પટ ચરાં,
રત આવ્યે ન બોલાં, (ત) હૈડે ફાટ મરાં.

[મોર કહે છે : હે હોયલ ! હું તો ડુંગરામાં રહેનાર અરીબ મોરલો છું. હું તો ધરતીના પટ પરથી કાંકરા ચણીચણીને પેટ ભરું છું. પરંતુ હું જો મારી ંઢાલી ઋતુ આવ્યે પણ અંતર ખુલ્લું મેલીને ન બોલું, તો તો મારું હૈયું ફાટી જ નાચ ને હું મરી જ નહીં !]

કરાયલકે ન મારીજે, જોનાં રતાં નેણ,
તડ વિઠા ટોકા કરે, નિત સંભારે સેણ.

[ઓઢો કહે છે : હે હોયલ ! જેનાં રતાં યોળ નયનો છે, જે એખડો પર બેઠા બેઠા ટોકા કરે છે, અને જે નિત્ય નિત્ય પોતાની પ્રિયાને (સ્વજનને) સંભાર્યા કરે છે, એવા કળાયલ(મારલા)ને ન મરાય.]

રેલમછેલા ડુંગરા, ચાવો લગે ચકોર;
વિસાર્યા સંભારી ડિયે, સે ન મારીજે મોર !

[ડુંગરા પાણી થકી રેલમછેલ થઈ ગયા છે. ચકોર પંખીને ચાહના લાગે છે. એવી ઋતુમાં આપણને વિસરાઈ ગયેલાં સ્વજનોનું, સ્વદેશ-ખાંધવોનું સ્મરણ દેનાર એવા મોરલાને ન મરાય.]

છીપર ભીંબાળી છક હુવો, ત્રંબક હુઈ બ્યાં નેણ,
અમસે ઉત્તમ ગોારયાં પડી તોજે ચિત સેણ !

[મેથ-દર્શને વતન સાંભરવાથી ઓઢો એટલું બધું રડી પડ્યો, કે પોતે બ્યાં બેઠેલા તે શિલા આંસુડે ભીંજી ગઈ. નયનો લાલ ત્રાંબા-વરણાં બની ગયાં. ત્યારે હોયલે પૂછ્યું “હે પ્યારા સ્વજન (સેણ) ! શું તારા અંતરમાં મારા કરતાં કોઈ વધુ ઉંચી ગોરી યાદ આવી છે ?

પ્રાસ્તાવક દોહા

ખડ ખૂટયાં ગોરલ વસુકયાં, વાલાં ગીયાં વદેશ,
અવસર ચૂકયા મેહુલા ! વરસ્યે કાંઉ કરેશ ?

[મોડા મોડા આવેલા વરસાદને નેસડાની વિભ્રમણ ચાસણી કહે છે : હે અવસર ચૂકેલા મેહુલા ! હવે નિર્થક શું વરસી રહ્યો છે ? ધાસત્યારા ખૂટી ગયા, મારી ગયો વસુકી ગઈ, ને મારાં બંધાવાં પ્રિયજન (મારો પતિ) પશુઓને લઈને ક્યારનો થે વિદેશે ચાલ્યો ગયો.]

શિયાળે ટાઢયું સોપટે, હાલે હેમાળા,
વસતા ઘર વસિયો નહિ કે દિ' કુચાળા !

[શિયાળામાં ઠંડી સૂસવે છે. હિમવાળા વાઘરા કુકે છે; છતાં હે કુચાળા ! હે સ્વામી ! તું તો એ ઋતુમાં ય ઘેર ન વસ્યો.]

ઉનાળે અગનિ ઝરે, ઠરવા પંથ મળા,
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે દિ' કુંચાળા !

[ઉનાળામાં અગ્નિ ઝરે છે. પ્રવાસ કરવાનું વિષમ થઈ પડે છે. એવી ઋતુમાં યે હે સ્વામી ! તું ઘેર ન રોકાયો.]

ચોમાસે ઠોંડી ચુવે, પાણી પરનાળાં,
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે દિ' કુંચાળા !

[ચોમાસામાં પાછડી ચુવે (ટપકે) છે. પાણીની પ્રણાલીઓ ચાલે છે. છતાં હે સ્વામી ! તું ઘેર ન રોકાયો.]

ભેં ભીની, ઘોડા ભલા, ડાળા ઉપડિયા,
(કાં) મરઘાનેણી માણુવા, (કાં) ખગ વાવા ખડિયા.

[એક સખી પૂછે છે : આવી ચોમાસાની ભીની થઈ ગએલી ભૂમિ છે. આવા સુંદર ઘોડા છે. એના ડાળલા આવી છટાથી ઉપડે છે. આવી ઋતુમાં અસ્વાર ક્યા જતો હશે ? બીજી સખી જવાબ આપે છે : “કાં તો પોતાની મૃગનયની પ્રિયતમાનો સમાજમ કરવા, અથવા રણસૈન્યમાં ખડગ ચલાવવા. ત્રીજે કોઈ સામાન્ય કામે આવી ઋતુમાં એ બહાર ન નીકળે.]

આભાં ગડે વીજાં ઝળે, પવન ઉડાડે મેહ,
જગ બાધું જીવાડવા મેહપત આયો મેહ.

[આકાશ ગડગડાટ કરે છે. વીજળી ઝળુકે છે. પવન મૂળ ઉરાડે છે. જન્મત બધાને જીવાડવા માટે મહીપતિ મેઘ આવ્યો છે.]

આભાં ગડે વીજાં ઝળે, મોરાં ધરે મહાર,
ધરા-અંબરને ધરપવા, આયો મેહ ઉદાર.

[આકાશ ગાળે છે. વીજળી ઝળુકે છે. મોરલા મહાર રાગ ગાજી છે. ધરતી અને આકાશને તૃપ્ત કરવા ઉદાર મેઘ આવ્યો છે.]

નદીયું નિસાસા મોકલે, નહિ મથાળ મે,
વરસને કાળા મે ! ગીર હાલી ગામાતરે.

[નદીઓ નિઃશ્વાસ નાખે છે. કેમકે ઉપરવાસના પ્રદેશમાં વરસાદ નથી. સંદેશો કહાવે છે કે હે કાળા મેહ, હવે તો વરસ ! આ આખી ગીરનાં પશુધારીઓ ધાસને અભાવે પશુ હાંકીને દેશાવર જવા હાલી નીકળે છે.]

રાત અંધારી મેહ ઝડ, શેરી સાંકડિયાં,
હાથવણ્ટી સાયબા ! ખવળે વીજળિયાં.

[રાત્રિ અંધારી છે. મેહની ઝડીઓ વરસે છે. ને આ શેરી સાંકડી છે. અને હે પતિ ! તમારા હાથમાથી હું છુટી પડી ગઈ છું, તો મને વીજળીને ઝબકારે ઝબકારે ગોતી કાઢજે !]

વીજળી ! તું વેરણુ થઈ, મેહુલા ! તું ય ન લાજ,
મારો ઠાકર ઘર નહિ, મધરો મધરો ગાજ !

[હે વીજળી ! તું મારી વૈરિણી બની છે. મેહુલા ! તને પણ શરમ નથી. તું આજે ધીરે ધીરે ગાજ. કેમકે મારો પતિ ઘર નથી. તારી ગર્જના થકી મારી વિપ્રલંબ-વેદના વધે છે.]

સોણો લથેા સુમરા ! સે ૧ખધેમે ખાસો,
મીં વઠા મલીરમે (ખેલી!) તડ તડ તમાસો;
ન્યાં ફેર્યાં પાસો (ત) રજુસો જંજીરનમે.

[મુમલ નામની એક કચ્છી રબારીની પુત્રીને સિંધના કો' માલધારી સુમરાની સાથે પ્રીતિ બંધાએલી હતી. દેશમાં દુષ્કાળ પડવાથી સુમરો દોર લઇને માળવા તરફ હતરી ગયો હતો. એ વિજેગવેશાની એક રાત્રિયે ઝબકીને મુમલ કહે છે કે “હે સુમરા ! કામળો ઓઢીને હું સૂતી હતી તેમાં મને સુંદર સ્વપ્નું લાગ્યું, કે જાણે મારા મલીર (ઓઢણું) પર મેહ વરસે છે, ને ભેખડે ભેખડે લીલવરણું સૌંદર્ય છવાઈ ગયું છે, (એટલે કે જાણે હવે મારો સુમરો ઘેરે આવતો હશે). પણ ન્યાં પાસું ફેરવ્યું, ત્યાં તો (જગી ગઈ અને) શરીર સંસારની જંજીરમાં ઝકડાએલું જોયું.

આપાઠ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધાર,
તેજ બાંધ્યા તરુવરે, મધુરા બોલે મોર.

મધુરા બોલે મોર તે મીઠા,
ધણમૂલાં સાજણ સપનામાં દીઠાં.

કે' તમાચી સૂમરો, રીસાણી ઢલને મનાવે મોર
આપાઠ વરસે એલીએ ગાજવીજ ધમધાર.

[આપાઠ માસ સતત અણુચંદ્રો વરસે છે. ગાજવીજ થાય છે. ધનધાર છવાયું છે. મોરલા ધીરા ધીરા બોલે છે. અને એવી રાત્રિયે મેં મહામૂલાં પ્રિયજનને સ્વપ્નમાં દીઠા. તમાચી સૂમરો નામે કવિ કહે છે કે મોરલો પોતાની રીસાએડી ઢલને મનાવે છે. આપાઠ વણુચંદ્રો વરસે છે.]

મોર મારે મહઇ થીયો, વહરાં કાઢે વેણ.
જેની ગહકે ગરવો ગાજે, સૂતાં જગાડે સેણ;

સૂતાં જગાડે સેણ તે મોરલો ઉડી ગયો,
વાલાં સાજણનો સંદેશો અધવચ રીયો;

પાંખું પીળી પોપટની ને કોયલ રાતે નેણ,
મોર મારે મહઇ થીયો ને વહરાં કાઢે વેણ.

[મોર મારો દુરમન ખન્યા છે. કેમકે આ વખાની ઋતુમાં એ વસમા ટ્રીકા કરે છે. એના ગેહગાઠ થકી ગિરનાર ગાજે છે, અને મારા અતઃકરણમાં પોઢી ગએલાં (વિસરાએલાં) સ્વજનોને એ ટહુકાર નગૃત કરે છે. એ સૂતેલાં સ્વજનોને સ્મૃતિમાં જગાડીને મોરલો તો ઉડી ગયો. પણ મારા વહાલા સ્વજનને સંદેશો મોકલવો હતો તે તો અર્ધમાર્ગે જ રહી ગયો.]

તમાચી સૂમરો કોઇ ગોપ-કવિ થઇ ગયો છે. એના આવા છુટા છવાયા પ્રેમવિષયક છઠ્ઠીઆઓ (છ છ પંક્તિનાં ઉર્મિમીતો) મોટી સંખ્યામાં ગવાય છે.

ધતર પ્રતોની બારમાસીઓ

૧

પંજળી બારમાસી

[આ ગીત અને આવાં બીજાં બે ત્રણ જ શ્રી. સંતરામ બી. એ. એ પોતાના “પંજળી ગીત” નામક સંગ્રહમાં સંપ્રદેશ છે. એ ત્રણે ગીતો દાંપત્યનાં જ વિરહનાં છે]

§

પરે બે બસાખ ચલ પિયા ખ્યારે
નેહ્યાં નું નીંદ ન આએ.

નેહ્યાં નું નીંદ ન આમદી ચીરે વાહેઆ !
મેં નું લે ચલ અપને નાલ,
તું ઘોડે મેં પાલકી, મેં ચલાં શુઆડે
તરે નેહ્યાં દી સોંહ, નાલ !

જેઠ રહોઈ મેં નું એસી ઉગમી
જેસી અમન બળ,
પાની કોરે મટકા ચીરે વાહેઆ !
મેં નું હટોહટ બજર.

[અર્થ]

[આ વૈશાખ માસે હે પ્રિય સ્વામી, તું પરદેશ આદ્યો. મારાં નયનોમાં નીંદ નથી આવતી.

નયનોમાં નીંદ નથી આવતી હે વંદાલા ! મને તારી સાથે લઈ આવ. તું ઘોડે બેસજે ને હું પાલકીએ બેસી તારી સાથે ચાલીશ.

જેઠમાં મને એવી ભૂ લાગે છે કે જેવી અગ્નિ હોય. હે વંદાલા ! હું કોરી મટકીનું શીતળ પાણી સોષવા હાટે હાટે ભરી છું.

હાલ કામ ઉઠામલી મૈનું
 ઉલ કામ હૈ જા!
 ભક પવે તેરી દોસ્તી મેરા લાલ ધિઆયા!
 મૈનું તેરે નેજાં દી સોંહ જા!

ચુન ચુન ખામીં હકિયાં કામ જવારેઆ,
 મેરા ચુગ ચુગ ખા જામીં માસ,
 રખ જામીં દો અડિખયાં, મૈનું ફેર મિલનદી
 તેરે નેજાં દી સોંહ, આસ!

સાવન ગનિયર ૧જહં રિહા,
 મૈનું મિન્હી મિન્હી પવે ચુઆર.
 ઈશર પૈર ન ડોખદી ચીરે વાલેઆ,
 મેરી ઝનેખરદી બિજ જા.

અબે ડિઠે ખાલ ન જામદી મૈનું ચૌથા સામન
 તેરે નેજાં દી સોંહ આ.
 બાદોં તૌ ઉઠન ૪જાંબીરિયાં
 મૈનું કાચલ શજહ સુના,

આપાદમાં હું કાગડા ઉડાડું છું. હે કાગા ! મને તેડી જા ! જ્યાં
 મારો લાલ હોય ત્યાં.

હે કાગા ! મારાં હાડમાંસ ચુંટી ચુંટીને ખાઈ જાશે. ફક્ત મારી
 બે આંખો રહેવા દેશે, કેમકે મારે પતિના ફરી એક વાર મિલનની
 આશા છે.

આવજુમાં વાદળ વરસી રહ્યું છે. નાના નાનાં ફેરાં પડે છે. હું
 કીચરમાં પગ નથી મૂકતી, કેમકે મારી નેવળ (નૂપુર) જાંનિઈ જાય.

તમે ગયાને આજ ચાર વર્ષ થઈ ગયાં. હવે તમને દીડા વિના
 જીવાતું નથી. બાદરવામાં ભરમા ઉડે છે. કાચલના શબ્દો સંભળાય છે.

થાલી હુકા કંઠેએ ચીરે વાલેઆ,
મેરે માલી નૂં કુદડી મસ્સે
અખ તો બેઠેઆં ઘર આલિયાં દિંદડી
તેરે નેણાં દી સૌંદ, સસ્સે.

દિન્દી હૈ તાં દેણ દે બાગ-સલોનિએ
મેરી નાણુક બેહીએ નારે,
બે સુખ કટેઆ પેઇએ દુઃખ કદ સસ્સુદે,
તેરે નેણાં દી સૌંદ, નાલે !

અસ્સુ તાં ઝાંસિઆ પાઉંદી
મેરા કદ ધર આવે પિયા !
તેં બાઝેં મેરે સાજના મેરા બિસરેઆ ભાંદા
તેરે નેણાં દી સૌંદ, બિયા !

સોને દી મેરી આરસી ચીરે વાલેઆ,
બિય સીસા હૈ બજર,
પા નનાને ઝાંસિયાં તેરા કદ ધર આમદા
તેરે નેણાં દી સૌંદ, વીર !

કતકે તાં કત્તે નાબે કામની
મેનું કત નિકડા સૂત
સિર અમકકે સૂહી દામલી, ગલ મોતિયાં દી બી
... ..

એ બહાવા ! થાળીનો કાઠો ફુટી ગયો અને તને મૂછો ફુટી રહી છે. તું બેઠો છતાં મને સાસુ ઘરમાં ગાળો ઇઈ રહી છે.

દેતી હોય તો દેવા દે જે હે મારી કામલાંગી સ્ત્રી ! પિયરમાં જો તેં સુખ નિર્ગમ્યું છે તો સાસુ પાસે રહીને બલે દુઃખ વેઠી લે.

આસો માસમાં જોષ જોવરાતું છું કે ક્યારે મારો પિયુ ઘેર આવે ! તારા વિના હે મારા સાજન, મારો જીવ બેશુદ્ધ બની જાય છે.

x x x

કાર્તિકમાં હું નાનૂક કામિની ખારીક સૂતર કાંતી રહી છું. મારા શિર પર લાલ ચુંદડી અને ગળામાં મોતીની માળા હલકે છે.

મગધર લોકે રંભામદી મેનું
 પોત પિયા લે જા !
 ઓલ્યા હે તો જાજ જા થીર વાલેઆ,
 નહીં ફેર કી કરેઆ !

મહા સિયાણા કટ્ટેઆ
 ધર જુનૂડે મલ લા,
 માથ લોહડી મેરે ધર આઈ
 મેં તો બેઠી થડી જાહાં.

ધડી-પુડી જાહાથ કે બીરે વાલેઆ,
 મેં તો રહી ઉડીક ઉડીક,
 એસ જાનને પુત્ર ને
 મેં નૂં જાધકે લાઇ લીક.

ફગમન ફગુઆ મેં ખેલદી
 મેં નૂં અતર અખીલ ગુલાલ,
 એત મરુઆ પૂજદી
 પૂજંગી રાહ રમેલ.

માગસરમાં હું મારી ઓઠણી રંગું છું. હે પ્રિય ! મને પોષમાં
 લઇ જા. આવવું હોય તો તું આજે આવ, નહિ તો પછી આવીને
 શું કરીશ ?

આ અકાંસે શિયાળો મેં ગોડણને ગળા સાથે લગાવીને (કંડીને લીધે
 હલડક પગે, ગોડણ વચ્ચે માથું રાખીને) વીતાવ્યા છે.

માહ મહિનામાં લોહડી (મકર-સંક્રાંતિ)નો તહેવાર આવ્યો. હું
 બેઠી બેઠી ધડી-પુડી જાનાવું છું.

‘ધડી-પુડી’ જાંખાવીને હું તો તારી વાટ જોતી યાત્રી ગઈ. આ
 પરાયા પુત્રે મને બહુ કલંકિત કરી.

ફાગણમાં અતર અને અખીલગુલાલ વડે ફગ ખેલું છું.

ચૈત્રમાં તારા આગમનને ખાતર હું મરવો પૂજી રહી છું.

૨

હિન્દી બારમાસી

[રામચંદ્રનાં માતા કૌશલ્યાનું બારે માસનું કલ્પાંત કલ્પાયું છે. ગુજરાતમાં જેમ માર ગીતોની માફક બહેન-ભાઈનાં ઋતુ-વિધાનનાં ગીતો નથી, તેમ આ પ્રકારનાં માતા-પુત્રના વિધાન-ઋતુગીતો પણ નથી. આપણી બારમાસીઓ કેવળ દંપતિને જ ઉદ્દેશીને રચાઈ છે. આ મુરાદાબાદ જલ્લાનું ગીત શ્રી રામનરેશ ત્રિપાઠીએ સંગ્રહિતું છે.]

§

ચૈત્ર અયોધ્યા જનમે રામ, ચન્દન સે લિપવાયે ખામ,
સોરન ઠંઠસ ધરે બરવાય, ધરે ધટમંડલ,
પઠાયે અરી જૈસન કૈકેઈ વન બાલક મેરે!

જૈસામે રતુ બીધમ લાજ, પવન ચલત જૈસે બરસત આમ,
જલ્લ ખિન તડપત મીન, પિઆસે હોઈહૈ લલમન રામ,
કાઊ બિરિષ્ઠ તરે, ચહી દુખ દીને કૈકેઈ!-પઠાયે.

જેઠ માસ લૂ લાગત અંમ, રામ-લખમણ અરુ સીતા સંમ,
હરિકે ચરન જૈસે કમલ સમાન, યો પજરે ધરતી અસમાન-પઠાયે.

અર્થ

ચૈત્રે રામ અયોધ્યામાં જનમ્યા. ચંદનથી ધર લીપાવ્યું. સુવર્ણના કળશ ભરાવ્યા. ધટ મંડલ રચાવ્યું. અરેરે! મારી વૈરિણી કૈકેયીએ મારા બાલકોને વનમાં મોકલ્યા.

વૈશાખે બીધલુ ઋતુ લાગે છે. અગ્નિ વરસતી હોય તેવો પવન ફૂંકે છે. હે કૈકેયી! તે શાને માટે આ દુઃખ દીધું?

જેઠમાં રામલક્ષ્મણ અને સીતાને લૂ લાગતી હશે. પ્રભુના ચરણો કમલ સમાન છે, અને ધરતીઆલ તો અત્યંત પ્રજ્જ્વલતી રહ્યાં છે.

અપાઠ માસ ઘન ગરજે ધોર, લલક બિહંમન ફૂકત મોર,
ઠાઠી કૌશલ્યા અવધપુર પામ, બન બીજે મેરે લલમન રામ;
ઠાઠી બિરિછ તરે, યાદી દુખ દીને કેકેઈ !-પઠાયે.

સાવનમેં સર સાધે તીર, ભેંપત જૂંજત ફિરત ભુજંગ
ઠાઠી કૌશલ્યા અવધપુર પામ, બન બીજે મેરે લલમન રામ;
લીમર બર લાગે-પઠાયે.

બાદોં મેધા પડે અપાર, ધર ખેઠો સગરો સંસાર,
બડી બડી બુંદિયા બરસત નીર, રેન અંધારી કેસે કરે ગુન્જાન !
મોયેં જનમ જરી કે-પઠાયે.

કપાર કનામત લામય લાગ, દાન કરે સખરી સંસાર,
આજ જો હોતે અયોધ્યામેં લલમન રામ, યોતતી બાઝકન દેતી દાન
ચાર બર મોતી-પઠાયે.

કાર્તિક માસ ચક્ર હોત દિવારી, ધર દિવજા પબરેં ધરનારી,
મેરી અયોધ્યા પડી અંધારી, નરિ કેકેઈ તૈને-પઠાયે.

આષાઠે ધનધોર ગરજે છે. વિહંગો લલકાં કરે છે. મોરલા ટોકે છે.
કૌશલ્યા અવધપુરમા ઢબી છે, ને મારા રામલક્ષ્મણ વનમા બીજે છે.

માવણુમા લમરા ગુંજે છે ને સર્પો ફરે છે.

બાહરવામાં અપાર મેઘ પડે છે. સધળો સંસાર ઘેર બેઠો છે.
મોટે છાટે નીર વરસે છે. અંધારી રાત હું કેવી રીતે ગુન્જાં ?

આસોમા માઘ સારાયું છે. (ઉત્તર હિન્દ તરફ મહિના આપણા કરતાં
એક પખવાડીયું આગળ ચાલે છે.) સર્વ સંસાર દાન કરે છે. જો આજ
રામ લક્ષ્મણ આંહી હોત તો બ્રાહ્મણને નોતરીને હું થાળ બરીને
મોતીનાં દાન દેત.

કાર્તિકમાં દિવાળી આવી. સ્ત્રીઓ ધરમાં દીવડા પેટાવે છે. પણ
મારી અયોધ્યા અંધારી પડી છે.

અમહન કુંવર કે કસ્ટી સિંઘાર, સિમાતી બસતર સોને કે તાર;
પગ પૈંજન ઓર ખોલો કિચાડ, માથે ચીરા ઝલકતી ઢાર;
મહ યૈજન્તી માલા-પઠાયેં

પૂસ માસમેં પડે તુવાર, બિન ઓઢના મોરે લલમન રામ,
કૈસે કરેં મોં જનમ જરી કે આજ ગુજરાન-પઠાયેં

માધ માસ ઇત હોત વસંત, મુત વિદેશ તન તજ ગયે કંત,
બૈઠે ભરતજ ઢોરેં ચૌર-પઠાયેં

આબુ બે હોતે અયોધ્યામેં લલમન રામ,
અદી સિર મોર બસંત ધરે જ-પઠાયેં

ફાગુણ મેં રસ રાંચત રંગ, બૈઠે ભરતજ ધોરેં અબીર;
કિન જિરફું નાય લલમન રામ-પઠાયેં

માગશીર્ષમા હું કુંવરને માટે રાણુગાર કરતી. સોનાતારવાળાં વસ્ત્રો
સીવડાવતી. માથા પર ઝલકતી પાધડી અને ગળામાં માળા પહેરાવતી.

પોયે હિમ પડે છે. મારા રામ લક્ષ્મણ ઓઢણુ વિના કુળતા હરો.
હું કેવી રીતે જન્મ વીતાવું ?

માહમાં વસંત આવે છે. પુત્રો વિદેશો છે ને કંથે દેહ ત્યજ્યો છે.
ભરતજ બેઠા બેઠા (રામની પાકુકાને) ચમ્પર ઢોળે છે.

ફાગણમાં રંગ રુચે છે. ભરતજ બેઠા બેઠા અબીર ઘોળે છે. પણ
રામ લક્ષ્મણ રંગ છાંટવા હાજર નથી.

૩

બંગાળી બારમાસી

[ભૂની બંગાળી લોકગીત-કથાઓ (Ballads)માં આવી બાર-
માસીઓ કથાના એક વિભાગ તરીકે ગુંથાએલી ઠેકાણે ઠેકાણે જડી
આવે છે. મોટે ભાગે કથાની નામિકા કોઈ રાજકચેરીની સન્મુખ કરુણ
આપવીતીની કથા કહેતી હોય તે વેળા આ બારમાસીનું ગુંથણ થાય

છ. આંહી પણ સૂર વિજેશના-કમ્પુતાના જ હોય છે. એમાંથી બંખાળી
જનુઓનાં રિવાજો, ઉત્સવો, વિશિષ્ટ લક્ષણો, પંખીઓ ઇત્યાદિની
નોંધા જડે છે. નીચેની બારમાસી 'કમલા' નામની ગીતકથામાંથી
ઉતારી છે. વચ્ચેથી કથાના પ્રસંગો જતા ક્યાં છે. (જુઓ 'મૈત્રનસિંહ
ગીતિકા' : પ્રથમ ખંડ : કમલા : પૃષ્ઠ ૧૪૫ : કલ્પતા યુનિવર્સિટી.)

§

હાસિયા ખેલિયા દેખ પોષ માસ આય,
પોષ માસેર પોષા આનિ સંસારે જનાય;
સકલેર છાદ જાન પોષ માસ હય,
એક મેલાઇતે દેખ કત વેલા હય.

[હસનાં રમતાં પોષ માસ આવ્યો. પોષ માસના ધુમ્મસના અંધ-
કારે સંસારને જાણુ કરી. પોષ એ સર્વ મહિનાની ન્હાની પ્હેન થાય
છ. (એના દિવસો દુંધા હોવાથી). આખ ખાડીએ ખાડીએ ત્યાં તો
જનુઓને કેટલી વેળા પીતી જાય છે!]

પોષ ગેલ માધ આઈલ શીતે કાપે જૂક,
દુખીર ના પોહાય રાતિ હઈલ ખડ દુઃખ;
શીતેર દીધલ રાતિ પોહાઇતે ના આય,
એઈ રૂપે આસ્તે આસ્તે માધ માસ જાય.

[પોષ ગયા. માહ આવ્યો. ઠંડીથી છાતી કંપે છે. દુઃખી જનોની
રાત ખૂટતી નથી. ખડુ દુઃખ થાય છે. ઠંડીની લાંબી રાત પૂરી
થવા ચાહતી નથી. એ રૂપે માધ ધીરે ધીરે જાય છે.]

આઈલ ફાલગુન માસ વસંત ખાહાર
લતાય પાતાય ફુટે ફુલેર ખાહાર.
ધનુ હાતે લઇયા મહન પુષ્પેતે લૂકાય
બેલૂડા યુવતી ધરે ના દેખે ઉપાય.
ભમરા કોકિલ-ફુલે ગુંજરિ બેહાય
સોનારખંજન આસિ આંજિન જુડાય.

[ફાલગ આવ્યો. વસંતની ખાહાર આવી. લતાઓ ને પાંદડાઓમાં
ફુલોની શોભા ખીલે છે. હાયમાં ધનુષ લઇને મહન પુષ્પોમાં લૂપાય
છ. ખહાવરી યુવતી ધરમાં કરો. ઇલાજ બાળતી નથી. ભમરાઓ
કોકિલ-ફુલેમાં ગુંજતા ભમે છે. સોનેરી રંજન ખંજન પક્ષી છેક
આંગણમાં આવે છે.]

આપણે ચૈત્રિયે માથે આપણે દુર્ગાપૂજા,
નાના વેણે કરે લોકે નાના રમીર સાજા.
હાંતે બાળે દોહ બાળે પૂજાર આંગિનાય
લાંકે લાંકે સંખ બાળે નદી ગીત ગાય.
પાકા પકસી સહે સાળે નૂતન વસ્ત્ર પડિ
ધરેર કોનાય લૂકાઈયા આમિ કાંધા મરિ.

[ચૈત્ર આખ્યા. એ સમયે દુર્ગાની પૂજા થાય છે. સર્વ લોકો
બૂજવા રંગના શણગાર સજે છે. પૂજારૂઢના આંગણમાં દોહનગારાં વાગે
છે. સંખ ફુંકાય છે. નદીઓ ગીત ગાય છે. આડોસીપાડોસી સર્વે
નવા વસ્ત્રો સજે છે, માત્ર હું જ ધરને ખુણે છુપાઈને આકંઠ કરું છું.]

વૈશાખ માસેતે માટે આમેર કડિ
પુષ્પ ફુટે પુષ્પ હાલે ભમર ગુંજરિ.
ફુલ દોહી પૂજા આદિ કહિતે વિસ્તાર
આર વાર પત્ર આસે માયેર મોચર.

[વૈશાખે આખાનાં વૃક્ષોમાં મહોર ખેસે છે, પુષ્પો ફુટે છે. ફુલ-
ડાળીઓમાં ભમરા ગુંજે છે. ફુલ-દોહના ઉત્સવ થાય છે. મા ઉપર
આ વખતે (પિતા તથા ભાઈનો) કાગળ આવે છે.]

જ્યૈષ્ઠ માસેતે દેખ પાકા ગાઉર ફલ,
રાત્રિ દિવા ના શૂકાય નજરેર જલ.
માથે કરે વધીપૂજા પૂતેરે ભાગિયા
માનેર ભાઈ વિદેશે મોર દુઃખે કાન્દે કિયા.

[જ્યૈષ્ઠ માસે છાંડ ફળ પાક્યાં. પણ રાત્રિ દિવસ નયન-જળ સુકાતાં
નથી. માતા પુત્રને ખાતર છઠ્ઠીની પૂજા કરે છે. મારો પ્રાણપ્રિય ભાઈ
પરદેશ છે, તે દુઃખે હૈયું આકંઠ કરે છે.]

આષાઢ માસેતે દેખ ભરા નદીર પાની,
મામાર બાંધીતે કાંડિ દિવસ રજની.
કિંમ વાઈયા આસવે ધરે બાપ આર ભાઈ,
આપણાય બાંધિયા જૂઠ રજની ગુલાઈ.

[આપાદે નદીમાં જરપુર પાણી આવ્યાં હું મારા મામાને ઘેર
દિનરાત રહું છું. મહત્તે હાંધીને બાપુ ને બાઈ ઘેર આવશે એ આશાએ
હૈયું બાંધી રાખીને હું રાત્રિ સુત્તરું છું.]

આવન માસેતે દેખ ધન વરિધન,
વિલેર માએ કોઠાકોઠિ કરયે ગર્જન.
કોઠા સિકાર કરતે આપલો રાત્તર પુમાર,
મૈયાલેર વાસે દેખા હઈલ તાહાર.

[આવણે મેષ વરસે છે. સગલ ભૂમિમાં કાણ ને કાંટિ પક્ષીઓ
ગર્જના કરે છે. રાતનો પુવર એ કાણનો શિકાર કરવા આવે-
ગાવાળના વાસમાં એનો મેળાપ થયાં.]

બાદ્ર માસે તાલેર પિકા ખાધતે મિષ્ટ લાગે,
દરદિ માયેર મુખ સદા મને બાગે.
દિનેર વેલા કરે આખિ રાઇતેર અધકાર
બાદ્ર માસેર આલિ ગેલ રુસનાઈર બાહાર.
બાદ્ર માસેર આલિ દેખાય સમુદ્રેર તલા
સેઉ આલિ આંધાઈર દેખ્યા કાન્દિ છે ઠમલા.

[બાદ્રવામાં ખલ્લરના પુષ્પરા ખાવા મીઠા લાગે. પરંતુ મારા
મનમાં સદા દુઃખી માતાનું મુખ યાદ પડે છે. દિવસે આંખો રડે છે.
રાત્રિયે અંધકાર હોય છે. બાદ્રવાની ચાંદની રાતોની ચોભા ગઈ.
બાદ્રવાની ચાંદની સમુદ્રને તળીએ દેખાય છે. એ ચાંદનીને અધારેલી
મેઘને કમલા કંદન કરે છે.]

બાદ્ર મેઘે આશિન આપલ દુર્ગાપૂજા દેશે
આનંદસાયરે આસ્થા વસુમાતા હાસે.
બાપેર મંડપ ખાનિ રઈલ, હેવા પૂજા કરે,
બાપ બાઈ મૌકત હેલ દુર્ગા માયેર વરે.

[બાદ્રવો ગયા. આસો આવ્યો. દેશમાં દુર્ગા-પૂજા થાય છે. માતા
વસુધરા આનંદસાગરે નીતરતી હસે છે. પણ મારા પિતાનો મંડપ
તો રહી ગયો. કોણ પૂજા કરે ? દુર્ગામાના વરદાન થકી બાપુ ને બાઈ
[! મુક્ત બનજો

કાર્તિક માસે તે ખ કાર્તિક પૂન,
ચરકિરેર ઘડ આકિ બાતિર કરે સાલ.
સારા સમિ ભૂલ્ય મેલ્યા ગિલ વાસિ બાલે,
કૂબેર કામિની જાત અવતરમ સાલે.

[કાર્તિકમાં કાર્તિકસ્વામીની પૂજા થાય છે. પ્રદીપનો ઘટ (અરખો) કંડારીને ખત્તીના શણગારો કરે છે. આખી રાત આનંદના કાલાહલ અને ગાન-બાજન થાય છે. કુબિન કામિનીઓ વિવિધ વસ્ત્રો સળે છે.]

સેઈત કાર્તિક ગેલ આજન આઈલ,
પાકા ધાને સરુ સમ્યે પૃથિવી બરિલ;
લક્ષ્મી-પૂજ કરે લોકે આસન પાતિયા,
માથે ધાન ગિરફ આસે આજ બાઠાઈયા.

[કાર્તિક ગયા. અમહાચન (માગસાર) આવ્યો. પાકેલાં ધાન્ય ને ઝીણાં કણુ વડે પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ. આસન પાથરીને લોકો લક્ષ્મીપૂજ કરે છે. ચેટ વધારેલાં લોકો માથે ધાન્ય ઉપાડીને આવે છે.]

નયાદિ જૂઠાર પડે પ્રતિ ધરે ધરે
નયા ધાનેર નયા જાને ચિઠા પિઠા કરે.
પાયેસ ખિચૂરી રાંધે દેવેર પાસન
લક્ષ્મીપૂજ કરે લોકે લક્ષ્મીર કાસન.

[ઘેરઘેર જ્યઠાર થાય છે. નવાં ધાન્યની મીઠાઈઓ રંધાય છે. (ઉપવાસ પછી) દેવનાં પારણાં કરાવવા દૂધ-ખીચડી રંધાય છે. લોકો લક્ષ્મીને કારણે લક્ષ્મીપૂજ કરે છે.]

લોકસાહિત્ય-

ના સાચા ને શુદ્ધ
પરિચય માટે વાંચો :

દસ પ્રવેશકો

શ્લોકાળી રાત ૧-૩ : કંઠાવટી :
શુદ્ધી ૧-૨ : હાલકડાં : હાહા-
છની વાતો : સોરઠી બહાવ-
ટીઆ ૩ : ઋતુગીતો : એ દસ
પુસ્તકોના લાંબા પ્રવેશકો.

સસ્તું * સુંદર * સંગીન * સરલ

અમારું પ્રાચીન સાહિત્ય

સોરઠી કાવ્યો અને ધર્મિકાલ કથાઓ ;
મહાયુગ્ધોનાં વર્ણનો : અન્ય પ્રજાઓના
સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધા : સસ્કારી નાટકા :
કથાઓ ; રાજસ્થાનોની સમસ્ત વાંચ્ય
ખેડવા પાતું, રસ નીતરતું, સસ્તું, સરક
અને સર્વજ્ઞાન સાહિત્ય

આ વિગતો માટે માહત્તગ્રાહીઓ રજા નાખો

સારાજી સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર

